CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S. D. P. B.

Coll. No. 153
૧૫૩

Title Bhaktamaramanoramā- laghu bālabodha

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 153 Subject: Grammar.

Title: Prauḍha manoramā vyākhyāna laghu — śabdaratnaśekharam.

Author: Hari Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" x 4.5" Extent: 39 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī.

Remarks: Complete. [illegible] See No 151

राम०
१

समर्थानां। अलुग्विधानाद्विति। तेन हि त्वार्थे यथा यत्ताम्येव यदा न समर्थं घ इति ज्ञाप्यते इति सुखेनाद्युत्पत्तिः। कुत्सित इति भाष्यो
क्तरीत्या सिद्धेति भावः। किंच सर्वे व्ययत्यमित्यर्थे प्रत्ययइत्याहि रीत्या नस्यायत्यमित्यारब्धो कार्य इति मम वं धारिवो धार्यो वि
भक्त्युत्पत्ति वरपवेति रिक्तु। उचितमिति। अयमइत्यस्य वैकल्पिकत्वे विभावानुत्पत्तेर्बाधिकाद्उचितमित्यर्थः। अत एव होबादि
त्यत्र मितिनो गंतांतां। छेत्रमया नो भमान्तेशति विलोपवा। तार्थेन स्यानित्वात् अप्रयत्रो कुंत्रः स्यादित्यस्यात्योचितत्वे बोध्यं प
रिगणाना द्वेति। इयमभ्युच्चययुक्तिः। भाष्ये तत्स्त्यात्याना तएवमुक्तमिति। अजिनयुसकत्वायत्तिः स्त्रीभेदश्चेति हाहद
ना ना य इति नानुरोध इति भावः। परिषद्वेसाजिति। न त्वया त्राद्य हो इत्यत्र केर यमप्यर्थे विशेषलक्षणाः। सामा
न्यशब्दे न तद्विशेषसंग्रहात् विशेषलक्षणाप्रत्ययत्वे विशेषशब्देपादाने न बोधितार्थक प्रत्ययत्वमिति भावः। इ
तिशब्दस्य इति निर्जनारिति शेषः। एवमहितरपिडो पिहतेदु तिर्जिगं गाभ्यामिति शेषः। नयसंतेति यर्थं न सिद्धे नेति
निषेधोप्यत्रबोध्यः। निर्वोत्यइति। अजः षित्वेप्यजादिया ठादिति भावः। स्त्रीत्वं तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति न्याय
न बोध्यं। वल्कतएवोपिप्रागुपपादितहरत्त्रादि रीतीप्रमादएवेतितत्वं। पाम्याः। शंसंती व तिवेरिकप्रयोगानिर्वाहः

राम०
१

कंसमत्वादित्यन्ये अत्रुरितिप्युक्तं चैतत्। भाष्ये सर्वत्र गोरजादित्वसंभवे यदि स्यात्कौ अपवाद इति। बाधक इत्यर्थः। अन्यथा रेजादीनां गप
रत्वेऽपि विशेषलक्षणत्वादिति परत्वविप्रतिषेधेन बाधक इति भावः। उदाहृतत्वादिति। उदाहृतेन तेनापि न हलन्तिषेधो नेति
तदंतविधिज्ञापनात् नेन मत्त्रुगो रैसिद्धमिति भावः। चत्वारि चानजन्तत्वे नेजन्तत्वेऽपि ठगिति बोध्यं। नञ्पूर्वान्नपन्नाहाठकमित्य
र्थ इति कैयट इति नरथी नद इति प्रकरणे इति शेषः। एतत्त्वदृयमिति। विभाललक्षणास्त्वोनादिति वार्त्तिके वार्त्तिकत्रिकमस्ति
क इति भाष्योदाहरणात्। एतत्राद्ध को पथादितिसत्रे संख्यायकानेः सत्रे मतकादिति वा चांपथ्याद इति। नेह माहावात्ति
क इति भाष्याद्बलनेत्यप्रकरणास्थभाष्यात्। ब्रवाल्कि पिपत्रसोगी कादिति भावः॥ इत्ययस्यादिविकारांतार्थमाधा
रणाः प्रत्ययाः॥ सामान्यापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षमित्यर्थः। हेतुत्वमिति। ननु त्यानसंबंधः प्रत्ययार्थेन
स्यैवलुक्त्वात् नाप्यानंतर्य संबंधः पंचकपालस्य पुरोडाशस्येत्यादौ चकपामित्यादावतिप्रसंगादिति भावः। तस्थितरसाम
त्वादेहिति। परिरथंतरसामा मासोमः। स्यात्सेइ रराणोः। प्रैवापवादान्यथाहान गृह्यादिति अगुनाविति भावः। नन्वचीलपकर्षे
रिरथइत्यत्र तस्पेर मित्यधिकार विहितयतो लुकनस्यात्। नेत्यस्याप्यत्तिः। येन विधिस्तदंतेती तिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्

२

ब्राह्मणमिति ति। तस्म र्थो नामिति संस्कृतमित्यर्थः। तनकस्य बिदस्य जारेरपि लुक् सिद्धिरिति भावः। अयोगे गुनसंबंधः। पक्कपि तोरिति
स्त्रे ऽन्यत्र स्वस्यापहरणात् तस्यैवेति। मध्ये पवाद न्यायेन द्वितीयाध्यायस्थस्यैव लुको लुक्प्राप्ते गोत्रे इत्यनेन युवलुको न्यायबन्नेरिति
भावः। तद्गात स्येसतोऽत्र ब्रह्मिसनुवर्तेसत्र यतस्य करणात् स्थामिति बोध्यं। तस्मात् स्पृहरितियम त्रेतिव हुर्वीहित्तत्र प्रकारणे इ
तिवार्थः। तेन द्वितीयाध्यायस्थस्येति फलितं। अत एव जनय रशब्दा त्स्त्रि पादि तिस्त्रे तदा जलुकोप्ययुमलुगुक्तः।
तपस्त्रिपस्यति विहितस्य तुनापमतुक्तः। तस्य परनिप्रवृत्तेः। यत्र स्कन गोत्रत्वमिति स्पष्टमव गणेरमिप्रायैगोवमाध्य
ऽलुकः। एवमित तंगत्वाल्लुकमाशेकायेदयंभत्रिपाप्रस्य लुको ऽजादेति द्विते ऽलुकेजा तितन्नापयस्या वार्थः। स
मानकालावल्लुग्लुकाविरुद्धौ। विषयसप्तम्याश्रयणीयेति तस्या न त्र नस्त्रे गोत्रेपारिभाषिकमेव यनिलुगितिस
त्रस्य युवमाहवयीत पत्तु गोत्रविषा इति स्त्रे तास्यति लेपिमर्थे त्वतेडस्य गोत्रायत्स्त्री वर्तेडीह्रोति विहितपजोलुकात्रि
पामिति लुकि शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनस्यात्त्रपत्ते वातेडीजात्म इत्यासेरध्यार्यमित्युक्तौ नैतदत्तिमस्याठ इति पुंवत्वेनङी
नो निवृत्तौ गोत्रे लुगाची लुकाव्यद्भिति ह्रीत्युक्तौ। तत्वेकदेस्य युक्तिः पुंवत्वेन ङीन इवलुकोपि निवृत्तौरिति भावात्रबोधकंपद राम० २

पिवामस्मिन्निति तिस्त्रे गोत्रयुव संज्ञयोः समावेशोपीलायाः अपत्यं पैलः। पीलाया विस्मातस्यापत्यं युवा अत्रगोत्रयइति फिञः।
पैलादिभ्यश्चेति लुक्। पैलस्य छात्राः पैलीयाः अत्र यूनि गोत्रे ऽलुगिति फिञो ऽलुक् प्रसंगः। अस्समावेशेप्येनस्याप्रसंगो त्र
नगोत्वात् पैलादिलुगित्युक्तौ। तस्यापं भावः। समावेशे द्वितीयाध्यायस्थलुक्ा न्नसमध्येपवादन्यायेनायमलुकस्या
त् अस्समावेशे तु युवप्रत्ययविषये ऽस्याप्रवृत्तेनेतिनमायेनभत्रिप्राप्रमेसर्थेलाभ इतिनतद्गोधोलेशतो पित्रासमावकमिति
दिकोकीवत्समिति। विकारार्थस्याजो ऽलुङ्प्राप्त रिति भावः। इहेति। द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यस्यानं त्र चिपनियकपि तोत्र
तत्स्योगोत्रेनेतिकार्यमित्यर्थः। पतेनैन्यासे द्विरथ इत्यसिद्धिरित्यपास्तं। ननु द्वयोः सावकाशयोरेकत्र वृत्तौ भइत्यत्र दीर्घ
त्वयोरिवैकस्यहि कार्ययोगात् लके नासंभवेनकेवले नासंभवेन वाविप्रतिषेधइती कोगुणावृद्धीत्यादिसुभाष्येसत्वाएवं
वप्रकृतेन तस्य विषयेत आह ज्ञापकमिति। एवं ज्ञापका देव बाध्यबाधकभाव इति भावः। आदिवृद्धिविषये त
द्बाधो ज्ञाप्यते। अत एव व्याय ह्रिमवेवेपायदमित्यादावपि नोपधावृद्धिः। तत्रापि वृद्धिप्राप्त्यात द्विषयसत्वात्। ऐतिधा
र्थकत्विषेधइत्यस्यापत इति दिक्। ज्ञापकमिति। एतद्वैकेपेऽत्रैव स्यक्त्यावितित। तदेशोपरिनिष्ठितत्वफलं तु शालीयमित्यत्रिः।

२

अनचैकादेशालापस्येतिलोपेऽलशब्दाकारस्य बलापत्तिः। अपिपितृव्यमातुलाः। अपिपितृव्य इत्यादौ अनंतरंगानपीति याद्येका
देशो नात्र तस्याकारस्य बलोपान्न द्विषयत्वाद्वुत्तो पितृतः। प्राग्दीव्यतो तद्धलादि वृद्धिविषये समर्थादित्यस्यानुवृत्तिः। उय
गोत्रिसन्ननुगुणो अत्र लोपे अभ्रिमितस्य निवृत्तो अौपगवादि सिद्धिः। तं डीमानि साप त्रिश्चेति भावः। २ न उङ् इति न्डिङ्गोरी
विश्वं इत्यत्र गुणनिषेधार्थं छस्य विनाशो नुवृत्ते न नु गभावे हि गुणप्राप्तिरिति तत्स्य नाव ज्ञापकत्वाद्वो ध्याशत्वमनुमि
तिप्रदित्य ज्ञापकं तत्रास्तु कर्तुराकाक्षितत्वं पदितुनत्राकृतसंधीर्नत्वात् त्राकृतसंधेरेवास्तु नतु अनियम स्तत्र
प्रतिनिष्ठिताद्देवस्य भावः स्यकं तदसिति बोध्यं तद्गपरिभाषया परिनिष्ठितादेवेति वाच्या अत्र कृतनयद् प्राभाषाया
स्त्वे न पत्नं सिद्धुवइत्यादौ परत्वाद्वृद्धिके ऽच्याख्याने पूर्वीमेदिति संप्रसारणे नाजानंतर्येइति निषेधे नोन तेनात् गुण भा
पाऽप्रवृत्तेरयमितथैव अगमस्तात्सापेक्षत्वाद्वहिरंगत्वं संप्रसारणस्येति ध्यायस्य वलि लोपेन सिद्धेः। तत्सर्वं परि गु
तत्प्रसतेइति नेत्यविरतं। सापितृत्वाहितिा नच षष्ठीसमासविधाने व्यर्थ अन्तस्तद्विषद्विवयेतत्स्पेदमित्यस्य प्रासेरि
तिवाच्यं अनरारिपदेऽस्य चरितार्थ्यात्। अनभिधाने न तद्धिताभावस्य भाष्येऽस्य स्पष्टत्वादिति भावः। प्रामादि ३

कमिति। उपगोः। प्रत्यय प्रसिद्ध्वान्न उपगोर्गोत्राय मिति तद्व्याख्यात् विग्रहप्रदर्शनात्रोत्तेति भावः। पितृपितामहादी
ति। अतएव पितृव्यमातुलादीनानवंश्यत्वं तृतीयेषोरिति उपगोस्तृतीयेवाअग्रे गोत्रसर्थः। अपत्याधिकारे जपकस्तु वत्र
यसे अौपगवादिजिप्रसङ्गमनिर्यञ्प्राप्तेति अौपगवइत्ये च तृतीयेनसिद्धत्वात्गोदिभ्यो यञित्यादेश्यान र्थक्यं प्राप्ते इति
गोत्रेपत्येऽस्य विरोधात्तागोदि जित ततः। प्रत्यपांतरे निवृत्त प्राप्तेति पदिसत्स्यान्नयक्षे विध्यर्थत्वं तदानिपमत्वमि
तिमत्यांतात्पतस्य पूनिचेधस्याचरणं व्यत्वं। न च गोत्रपदे न गोत्राणोगोत्रसमुदाय उच्यते तत्र यत्नो न गृहीतं गोत्रग्रहणा
त एक पदं चाप्य पर्यंत्स्था वधारणोयुत्ते एकः। पौत्रे प्रस्तेऽपत्ये वाय इतिगोत्रा गोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्ते एक एवाय
त्यप्रत्ययइति इति नियमेने काम्यनुपाहारयरमप्रकृतेर्विधिरपि पदेपतायुत्सवत्से व येप्रकृतेत इत्यनुमीसत्ते इति न दोष इति
वाच्यं। तथाविधेनुमाने गौरवात्ताएत देवाभिप्रेत्ये वनिपमोऽयं पादनोप्राइहो त्यादिपि तयोपत्यसु के मृत्यपांतात्ति वे धो वक्तव्यः
परमप्रकृतेस्वोत्पन्नेवेत्य्योति विधित्वे प्रतिषेधो वते त्यभ्यः गोत्रप इस्यादानियमत्वे उत्पन्ने वेत्व्या। एकेवेवाको नोभ
पेतलभ्यं। एकोपत्यप्रत्ययो भवति नतु तद्विषये गोत्रप्रत्ययान्तात्स्वार्थे स्यादित्येकाम्यनुजैवउलेभेतितन्मात्रवद्वत्सदेवाह।

४

पद्येतीति। अत्र पक्षे स्थलिलिति आस वंश्यस्य पुत्रे द्युसत्यपांतात्वं तिये धो वक्रः आरतिभाष्योक्तान्निषिद्धिवारणाय नियमार्थमिदं गो
त्रशब्दस्य गोत्रजातिपरतेति नियमो यपत्रिः। अत्र पक्षे युक्तातलाल्पाह। नयतेती ताहि। आपत्संतोकेत यो। समूहस्तम। स
त्वयमर्थः। तयोः। तद्वदित्नसंतानपरंपर्यायोऽतितां। किंचैकाभ्यनुज्ञाद्युदयरेयत लपत्यापत्सवत्संबधेस्य वसनुमानायेस्यापिता
महादीनामित्यनुमानस्तेवपुत्रे वा तदेतत्सर्वं पितामही हीनामयीति मुख्याय स्ते त्वितिवद्वाम रेध्वनितं। ननु मुख्येय स्ते
ऽस्य नियमते यनेनतरायस्यसम सयोना न्दो क्रे मतयेऽदुवीरत्यवताप्पिंगा जेए कस्मैव क्रतित्वेन नियमा बाधात्। एतदृष्टिमपाये गो
वंसर्वंश्यस्य पुत्रे द्यितिपक्षे नियमार्थत्वमुपपादयत न ह क्रेसर्वंश्यस्य पुत्रे द्युसपांतास्ति तिये धो वक्रव्यइतीन च गोत्र
पदेनापत्यसमुदायो लक्ष्यते तेन परममनदोवेत भविष्यतीति वाच्यं। अपत्यमित्यनुवृत्तेव सिद्धेर्गोत्रग्रहणवैयर्थ्याप
त्तेः गोत्राद्यूनीसमासत्वे न योनो ग्रहणोर घ्रादो घादिति चेन्न। भाष्ये समासाव्योनलेनइ घापने। स्पष्टं चेदं सर्वं स्पष्टं। अत्रोप
भाष्ये इति दिक्। न तु पुत्रेति। अपत्यं पितुर्देतिपक्षे प्रत्ययमृत्यविवक्षितेनैव तद्धीनत्वयान्तादेवप्रत्ययस्य विनियोगा
मोति। रतीपाधिष्ठा यो स्ति त्वे मिध्यति। अतएवैकगोत्रे इतिसाहचर्यादस्य नियमत्वं युवयदेव तद्वदिनापत्यसमुदाय रा०म०

४

यां विद्यमानतुल्यानां च या या विति भावः। अत्र पक्षेऽस्य विधिमत्वमेवस्यान्न नियमत्वमित्याशङ्क्याह स्वेराहां। द्वितीयपक्षे त्वितिगि
नामहाहो नामपीतिमुख्येय से त्वित्यर्थः। अत्रेयंस्ति द्विरस्ये कर्किं त्वानियमेव पातीति नितिभिक्तनये विपार्थमेवेत्यर्थः। न च त्विया
मित्यस्य स्त्री भिन्नेय नीतिनार्थः। स्त्री विषये एव नियत्यर्थमा त्वाप्रसंगा तु। एकोगोत्रं दृस्यस्य तु नम वतिः। एवं सं न्यपोनसंतामावृ
धातो। न च त्रियांय विनमतंयदति वाक्यभेदेन संबंधः। गोत्रमत्ययेनत्वि पा अभिधानानापत्ते। किंतु वाक्यमेवस्यादतत्रा
राअर्थभावइति। विशेषस्या विवक्षायामिति। सर्वनाम्नो वसामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वार्थबोधकत्वमिति तस्या
पत्यमितिसूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टमिति भावः। अतएवापत्यं गोत्रमिति वार्त्तिकप्रयोगः संगच्छते। अपत्यस्य स्वापत्य
योत्रप्रभृतीतितदर्थः। इह। प्रतिपदविधानविषये। किंतु उत्वेनः प्रसिद्धतरत्वेनः आपवादस्यानर्थकं व्यावर्त्त्ये। एतद्वदि
विधे। सर्वथा यदि हितमप्रसिद्धार्थकं च। लोकदृष्टार्थकं गोत्र तत्र लक्षणायाम विप्रमानत्वादित्यर्थकं। तस्मात्ततत्रा रसने
नगुणयोगादिक्रमनयेस्य प्रवर्त्तमानाङ्गस्यार्थकेन स्यादिति। अप्रयुक्ते पतितद्वार्थकमपि पहाणोकेन अप्रयुक्तं तस्य बद्धतीत्या
दे सूत्रतीयेन स्यादिति त्यर्थः। प्रवराध्यायेऽप्यारेस्ताऽरण्यमपत्यप्रत्यर्थतमित्यर्थः। कैयटे इति। तत्सूत्रे भाष्ये च ध्वनितेयमिति सु

५

कृत्स्ने भाष्ये ऽपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तं। प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव लौकिकमिति गोत्रावयवा इति सूत्रे भाष्ये। अ
गस्त्याष्टमसप्तानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्यत्र लोके गोत्रत्वेन प्रसिद्धा इति तदर्थः। ऋषित्वेप्याह। बाह्वादित्वा
दिति। एज्गोत्रिणि। गार्ग्यादौ शिवादौ चेत्यादि भावः। शिवादिपाठे मानं तु वत्सं इति गोत्रविभागस्य वान्यथा लुक् स्त्रियामि
त्येनेन संयुज्यते यञन्तं पठित्वा इति। आङ्गिरसे पुरि शेषशास्त्रस्येत्यर्थः। निषेधसूत्रेण नियमानां प्रवृत्तिरिति प्रोढिवा
दः। पक्षान्तरे येनो हेतु लभ्यते इति। विधिसूत्रेण प्रवृत्ता वनन्तरं सेति न्यायेन प्राप्ते लभ्यते इति बोध्यं तस्मादिति। जाते इति
पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः। कैयट इति। इहेत्यपवृक्तस्त्रे भाष्ये ध्वनितिं। तथा हि। अत्रानुग्रहणं व्यर्थं शिवादिभ्यो पत्यानि
हितमिसेवा न्यानि हेतुः। नचैवमिन्तस्मात्। अनु न वचनं नैव प्राप्नोति। नवबाधकबाधनार्थं ततरस्येवा भावादित्त्वात्रो
क्तं। गोत्रइत्यनुवृत्तौ तु शिवादिभ्यो गोत्र एव जेनात्रेति नियमेन बाधिता प्यात्। अनुग्रहणे ऽत्र विना ऽर्थो ऽस्मिन्द्वस्त्रस्य सा र्थ
कत्वं तत्सिद्धिः। स्यादेतत् क्विव्रतिरेते तेनाका भाष्य कैयटेतिं। तत्रहि सर्वत्र शास्त्रीय गोत्र ग्रहणे गार्ग्यायण्यः गा इ
भ्यो युवप्रत्ययान्तेभ्यः। तस्माद्धितो गोत्रे यत्प्रत्ययो युवस्तस्यादित्याह। श्यायत्याधिकारादन्यत्र लौकिके गोत्रे अत्र च गोत्रे द्वा० ५

सेति स्वत्रश्च्युपजं न यग्रहणं ज्ञापकमुक्तं भाष्ये। गोत्रसंज्ञास्त्वप्रयुक्तं गोत्राधिकारे इति च कैयटेन व्याख्यातं। मतांतरमि
ति। विशिष्येत्यर्थः। अत्र न यो रनन्तरमित्यादेः विशेषवाचिनो यन्तरङ्गत्वस्य सत्त्वात्। नियमविधिसंभवे विधे
रेकवाक्यत्वे तदनुरोधेनाल्पवविधानमिति प्रवृत्तस्त्रस्थोक्तं भाष्याशयस्तेनेदं भाष्येण तन्त्रिवन्तो मा नामं
गोपादावनन्तरापत्ये प्रत्ययः। बहोर्यायतिवदुपचारेणा साधुः। किंचात्रैव तन्त्रिवन्तौ मनुषीशवद्वातुलितमपत्य
मित्यर्थं विवक्षायां मानुषो जातमिति तत्प्रत्ययेभ्यः परस्मादत्वस्यानो दात्तप्रयोग स्यामि। द्विरिति इदमेवयुक्तं मतरात्त्री
य गोत्रं च युवत्वानाक्रोते योत्र प्रभृतिस्पहृयं तदर्थक त्वं चवात्स्वं शास्त्रशक्तिपानि बीजेय रायवकल्पितवितिभावः।
अंबष्ठः। भत्स्योमितिं। महद्भकन्यायामित्यर्थः। अत्रानुलोमप्रसूता बालाविवाहितैवेत्याद्युः। तनीयह्य मितिउभयो
स्थ्यत्रकुलयशाब्देनग्रहणमितिभावः। एजार्थमितिं। इदं चाग्नेमिधा शब्दमात्र विषयस्त्रमितिमतं। जनादिभ्यो वि
धानार्थत्वेनु तत्र विकल्पार्थमावश्यकमेतदिति बोध्यं। अकेतु नकतं शो धारदइत्यसिध्यापत्तेः। को शस्य यथासुनत्

६

मप्युपेत्याप्याह यस्त्वनाल्विति याज्ञिकेति। अन्यथानुप्राप्तिकाचानुव्याहृ ज्ञो बाधस्त्वस्यादिति भावः। कपिशब्दइति प्रवराध्यायप्र
सिद्धइति शेषः। तद्राजो ऽस्त्रमिति। तद्राजविहितं यस्मात्स्यप्रत्ययकमिदमिति भावः। पारिभाषिके पि गोत्रे न स्यादिति। अत्र पौत्रप्रभृत्यपत्यमात्र
मनेन मतिपाद्यते नलेनाव्यापि तत्रपारिभाषिकग्रहणमितिभ्रमितव्यं। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं इति समासेनाप्य स्यादिति
तिबोध्यं। यत्तु सर्वमपि नास्तिति। निपातनमिति। नन्वकुत्वाभावार्थं निपातनं। न स्यर्थत्वे पिधेव हस्वाभाव र्थपूर्वत्वाप्यापरिभाषापामस्तु
यद्वत्वपत्यम जैदिरिति सत्वमुद्भाष्य स्वभावात्पेनवत्त्वानि पातनस्यात्वं नायादेरिति। पत्यस्यपत्यर्थः। एकश्रुत्येति। एते नमृते
इंद्र निर्देशात्वात् स्लौकिकविग्रहविरहस्वरकपोदियोः प्रवेशासंभवेन कथंद्वयोर्ग्रहणमिस्याल। तत्राप्येकश्रुतियुक्तस्यैव प्रवेशा
त्ल्लौकिकमिति। न त्रप्रवराध्यायप्रसिद्धमयत्यप्रत्ययांत। अपत्यएवेति। गोत्रवदेत्यर्थः। तद्दधिकारोपाठेन आरोप कल्पितेनतेनमाकुला
न्याख्यानात तल्को लेराज्ञोयत्वं गोत्रमितिविग्रहो ऽत्रनीयइति भावः। लौकेतुनत याबोधश्यन्तं सर्ववार्तिके एकारं पठनात्सूचित। अत्र
त्यन्नमिति। प्रबल घाधेनेइतिप ध्योराजनः। अकग्रहइति। प्रशब्देइतिशेषः। प्रध्योराजइति प्रपलशब्दइतिशेषः। पौलिर्दर्श
दर्चिस्तं स्लः घावेनइत्येव सिद्धेलित्वस्य यत्नाभावात प्रत्याठइत्यत्र प्रपलप्रकृतिकतापाः प्रपलीशब्देभाष्यकृतो गीकाराद्वेति राम०

६

नत्त्पेनापत्नीबोधाभावात् अकृम्हेतुत्वंप्रहापण एव त्रपरताभिस्याद्रुः इत्याहेतिति न्मतेपियापमनिचेतन धर्मशत्रुत्वा सेभवाद्भुपवाक्त्रा
वस्पकइतिबोध्यं पितृत्सेविताने इतिउभयोः सेविता नेतु नमान्देवकीत नयवंदेरतियथ्यागलौ बुका पनइति। न चात्रपेल्क चेतिद्रोक
वद्दिरसनुवत्यात दृपिजत्य क्यह्यात असौबो त्वाद्धौ तथा च शेषइतिसृचे भाष्येउ ं न चपिल्ततेमो वीरगोत्रमस्तीति। पत्सयेति। नरमि
द्रत्वेनगत्वाभावो ऽप्यगद्यो निभावः। पितिति। वंद्येभ्यइतिशेषः। अत्रवंद्येभ्यस्तितिनिबोध्यं व त्रिकाइति। अत्रात्र विवाजंतुवाभ्य
सामान्यचितायांमवेबाधापत्तिः। विशेषचिंतायांतुपुरस्तादिति ग्रायेन तपस्येवबापत्तिः। इष्टिरूभाष्येनास्ति। भाष्ये उपसख्यानपा
ठेनशिवादिपाठस्य निर्मूलत्वे च। त्पेन बाधितत्वादिति। नस्यायत्यमिस्त्यो। स्तगिकस्यते नबाधइतिभावः। भाष्येति। भाष्यकृतोप
संख्यानपाठानवकृतिकता शिवादेपाठादिति भावः। पुंवम्भावप्रतिषेधार्थइति। पांडुरपितरस्यासेत्रेनतत्पत्येत्राति त्वाभा
वो ज्ञातेश्चेसनेनन सिद्धिः। तदधियतिवाच्येवेति। प्रत्यासत्यात स्त्रनुयस्त्वामित्वेन योपत्रसत्रियवाचीसम्बोधतिष्ठतेइ
त्यर्थः। तत्शाज्जस्यार्थेनेति। तद्राजोतस्यार्थेनेवकृतइत्यर्थः। ताव नमाञ्चा चयीतिपावत। अतएवांगदेवरुल्पतद्नाइत्यादि
सिद्धिस्त्वत्रवहुत्वस्यदेवदत्ता रावप्यन्वयेननरथेमात्राञ्चपि त्वाभावादियमत्रविस्तरः। कौशल्येतीति। अंबष्ठेतीत

७

पिंडोध्यं अमत्य इति। न चौरमेध्यापा अपत्यमित्यर्थे ठक् स्त्रीभ्यो पण्यानायत्वं स्त्रीभ्यो ढो न स्यात् तस्य ठ इति पुंवत्संत्वर्थे ठ इति शिषिदं आरे
शत्वे त्वापत्यत्वं सुलभं मत्स्य त्वेतु श्रीमत्सयानां सार्थिकत्वे पितृत्रीत्वघातकत्वे न ततत्वं च क्रमशवां पौधे पौत्राद्यावन्तोऽत्यंतस्वार्थिक
त्वात् गोत्रत्व मत्स्ये वेति शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् सिद्धिः। अनण्वापत्याला नाभिजित्वशार्ङ्गरवाभिजित्विदम रिस्म धितिसूत्रे त्वापत्यं त
स्वार्थिकेय जिगोत्रचरणाद् इति वुञ् आपत्यस्येति पत्नीषु आभिजितकं सिद्धिः। औरसमेध्या नामसंघ औरसमेघ इत्यत्रानुभ
स्यादिति प्राग्वक्ष्यते वत्वे इञं नत्वात् वसिद्धीय कारनिर इति श्रयंवत्वादे वेति वाच्यं। आदेशात्वे पितृत्वस्याधिकस्य घोत्पत्ता
पाडुर्वालेन तत्रापि लोपस्य दुर्वीरत्वात् तस्मान्निवृत्ते नात्वेनापत्यत्वं तु न सुलभमज्ञापत्वात् परंतु आपत्यस्य चेति सूत्रे
आपत्यस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी। तत्र आपत्यावयवत्ववदापत्यो देश्यकावनयनत्वलरूपसंबंधग्रहणमित्याये
तत्स्वसमासश्च दो यइत्याशयात् पद्यं आपत्यस्य मत्वार्थकत्वमपत्यार्थकत्वमात्रेन त्ववधारणागर्भमित्याशयः। यत्स्य
यस्य त्वपेक्षत द्धितादितइति सूत्रे भाष्ये दृश्यते। आदेशात्वपक्षप्रकृतसूत्रेभाष्ये स्वाष्ठभाष्यं ते कदे श्युक्तिरिति तं तस्यषष्ठीस्व
साहिति। न च क्रीहि शाल्मोरिति वशानंतर्ये षष्ठी। न त्र व ध्यायार्थकित्वर्णासंषष्ठी स्यात्। नेइत्यस्याद्येयन्नतद्वाधेमानाभावादि राम०

७

१६

नन्वत्र पक्षे हस्ति शिरसो पत्यं हास्तिशीर्षिर्विग्राहादित्वादिञ् विशीर्षइति शीर्षादेशस्ततइञः। प्यङ्। हास्तिशीर्ष्या अत्र अस्तानिव
त्वे न शीर्षशब्दस्य शिरस शब्दत्वाचेवतद्धितइति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति। टिलोपस्तु नापेक्षाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात्
सधं चेदयेव तद्धितइत्यत्र भाष्ये इति चेत्। अन आत्माध्वानाविति सा हव्यपेत अन्नेतादिहितया हाबेव प्रकृतिभावस्तीका
रेणादेशात्। न स्तद्धितइत्यत्र तु नतत्याऽर्थाव्याख्यानात्। हास्तिशार्षसम भगवतो बारतात् तत्त्व निर्जवेदं प्रवृत्तसूत्रे आदेश
त्वं स्थापयता भगवता॥ ॥इत्यपत्याधिकारः॥ ॥प्राग्दीव्यतो इति। उपलक्षणमेतत्। प्राग्व्यादविति। आदितो वार्त्तिकं। वे
इस समभिव्याहारादिति तारशाप्य संकल्पवाक्येयमित्यदाः अभिमादेः। केवलन क्षत्रवाचकस्य तु न ग्रहणं तेन कालयोगस्या
व्यभिचारात् अप्राप्तिः एषुभिर्देवैः प्राप्तिरूपयोग स्यासंभवाच्च। अथ किंनक्षत्रमित्यादिव्यवहारान्नक्षत्रशब्दोऽपि नक्षत्रयुक्त
चंद्रवाचीति बोध्यं। एवं सूत्रेति। तेन युक्ता मत्या नक्षत्रस्य यावतं कालं चंद्रमसा संबंध अोतसर्गि कंतत्कालसंबंध्येवविशेषो
रस्यतेस यथाविशेषत्मकइति भावः। द्विराशिस्यस्यमतिमस॥ तोशिस यत्तदाहे हहीति। तस्तु संबंधके तिमउयान स्वानु
बंधेद्विवेशेषोपहार्थे यस्यास्तरनुबंधकः। स्वानुबंधोयस्यासौ। तदतु बंधक इति बोध्यं लौकिकीविवक्षामि तेन साव ता

८

तिरिक्तमासार्द्धमासयोरेवानन्तप्रसंगइतिभाष्येस्पष्टं अनंतवचनइतिप्रकृतेरितिशेषः विशेषणात्समासष्ठाद्यन्तत्वसंख्यावाचि
शतशब्देनतुल्यद्विताऽर्थेतिसमासेशतमलोकीत्यादिसिद्धिः अर्थेतुनसंख्यावाचीतिभावः श्रोर्गुणाइति परत्वात्कर्मार्थ
तिदीर्घंगवज्ञपरिभाषापात्रनिमित्तत्वेनपुनःप्रसंगविज्ञानाद्गुणाइत्यर्थः महत्त्वमीपमिति महत्त्वानिङः अग्नीषोमी
यामितिईर्घ्येतीत्वनियातनादिति तस्यहृषेवनीतिबहुलग्रहणात् लुकूकस्थादित्यात्स्वंगावस्यतिदिवस्यतिवदित्यने
मासिकमित्यादि कालाट्ठञ्प्राग्वहतेय षकारमेवेति इदंसोठामिमायेण तत्रषकारोच्चारणेविसस्यनेलफलाभावा
त् सोठाघंतस्यक्लीबत्वात् इतरयोस्तुभाष्येतुह्रस्वोपुंस्त्वयाठान्नषडितिवोध्यं आदिमत्ताइति अचइत्यर्थः
केवागोस्त्वेदइति इदंफलितार्थकथनं पूर्वशब्दोभावप्रधानः कोऽपूर्वत्वमेषामितिबहुव्रीहिः ततःसूत्रेणसर्वना
मकार्येसुडितिवोध्यं कचगाविधिकपर्वत्ववतामितिवाच्योऽर्थः अनुसंजादेरिति गर्भिन्युत्स्यातोदाजत्वादितिभावः
प्रत्याख्यानानइतिश्रोउक्तेरीत्याऽनुहान्नादित्वाभावात्जोऽप्राप्तावोन्सर्गकाणामिति सिद्धिमाश्रित्येसयत्तहाहातथाचेति अपरी
तत्वादिति योगविभागसामर्थ्यादित्यपिवोध्यं वुञस्तनसंबधग्यानुवृत्तत्वात् समहमत्ययोतानानपुंसकत्वाघञ्स्वस्त्रा (म० ८

प्रत्ययहणात्स्त्रिनस्त्रियांविशेषइतिवोध्यं मत्वर्थलक्षणायेति छांदस्येतिशेषः पितृव्यादिति शकुनीनांबलसुपूर्वमित्याघुदा
त्तत्वेतुनांस्यात्सर्वेलघुस्तन्नमितितस्थादितिभावः अपरोमादीनोचेत्समेनापिमध्योरागः मततइतिचरणावाचकादितिशेषः
समाप्यईडितिसूत्रेइतिशब्दः प्रकारेतेनादिमदृश्यांतपर्यायुहः अनेनपुत्रतःपाठः काकुभइत्यादिप्रातिशाख्यव्याख्यानं मतयं
लभंतइतिउ अत्रअपनवेदनयोः सहाधिकाउत्तमेतयानोक्तिपमेनस्वार्थकमितितदर्थसिद्धिरित्यनेनतदाख्यायमेवाभ्यत
एवबहदस्मिन्नस्त्रीतिरेशइतिसूत्रेप्रमादकृतमाचार्यस्यादिस्तद्गृहणोशाकमर्तुमितिसंज्ञेभाष्ये उक्त्यादिदृष्टेवेतिमथमोपास्वि
तत्वादितिभावः चरणोलुगिति अस्यायपीभावत्वेप्पध्येत्रामिउपसर्जनत्वान्नायपत्वं भाष्योक्तेरितिरेवातिकादिम्यस्तु
इतिसूत्रेइतिशेषः अस्मादेवभाष्यप्रयोगाजादिसूपातावेकसिकीत्याहुः अत्रयस्लेपोकोलुकतुनविधानसामर्थ्यादर्थ
मतीतेरणाप्युपपन्नेः षष्ठ्यायर्थत्वमाराधायथवेति कः प्रिदृत्तमाप्यप्यर्थवेतप्राक्तमधीतइत्यर्थः यतिनिवत्सर्थविसेती
रिमुपाठःहोडिनापनादिसूत्रे निपातनेचापार्थकनिवत्सर्थमितिवोध्यम् आर्षेमस्ययांता [redacted] रिति कृषिपरवादित
स्त्रविहितमत्ययांतादित्यर्थः एतद्धमल्लानुसारेण श्रैत्सागिकएवेतिपत्रस्त्रोत्सर्गिकस्येनावाधःप्राप्तस्तत्रैवतद्बाधायत्के

प्यतः प्राप्तैवेति भावः । यद्वेति । पाणिनिशब्द इति पाठः । एवं चार्थवत्त्वप्रतिपत्तेरेव परिभाषा ऽप्रवृत्तावपि न क्षतिः । अत एव वान्यस्मिन्निति सत्रे
त्रिराद्यादितस्मात्रिज इति । किंतु तशजिति एक्षत्रियेति । लुकू भाष्योक्तः स्नेग छत इति भावः । मल्लेतु प्राचामनुसारेणेति बोध्यं । अत्र
यद्वे आर्षेति त्यार्थेण ऋषिवाचिनो गोत्रप्रत्ययांतादित्यर्थ इति बोध्यं । वत्रिक तामिति । पाज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्य
कालत्वादिति वार्त्तिकविरोधो त्रातवि । छंदस्त्वं तु गायत्र्यादिछंदो पुतमंत्रे थ्वेति वा मतुप इति । तदर्थस्य स्पर्थः । लोकनिरू
ढ इति प्रकलल्लोकप्रसिद्धे देशनाम्नी स्पर्थः । अंत भविति ते ति । निर्वर्तितेत्यर्थः । लुक्स्यादिति एतद्दूरद्व्यानुसारेण । अ
र्थविशेषास्तेमत्यये ऽतेन्त्रिमित्रादयि पंचकपाल्यां संस्कृतं इत्स्यपि विरदृप्यं पंचकपाल इत्सेव यथास्यादिति भाष्यवार्त्तिका
भ्याम वाविकल्यायेन पंचकपाल्यां स्कृतत निवाक्यमेवेति तत्सव्याख्यान भाष्येण च विरुद्धमेतत्तत्त्वमुरवयवो ऽयीम्स्तु रथंतः
त्रभव इति तु न्यायं । पुनर्द्वेद्वितिप्रमद इपिहृदव्यानुसारेण । हृद्द्वये ने बनि वोह्यातान प्तत्रेति लुबंतर्देशनाम तदा लुब्विति
स्तत्रार्थ इति भावः । ऋत्वंस्यादिति । वेतनवनितस्त्रे ति शेषः । बहिर्गालेनेति । बहिर्भूतमत्स्यपनिमित्तत्वादिति भावः । जम्बं वे
नवेतस्वानित्यत्र ऋत्वं पश्येति लोप इति वेतनस्वानित्यत्र द्विलोपें ऽतरंगे मुडुंतमपि परत्वे वृत्ते ऽस्यापि प्राप्तिः । इत्यपिवो

ध्यं । नहिस्यादिषिति परत्वं तेभ्यो ऽतरंगपेनो ऽत्र्यायेन समाधियादिति भावः । नपरस्येतीति दिलोपस्याप्युपलक्षणं । कार्यकालत्वयेति । का
र्यकालपक्षे एकवाक्यतयेत्यर्थः । निषेधादिति । मासात्यंरथयावाय एवं त्रासिद्धिः प्राप्यक्यति वंधकस्थानिवत्त्वस्य तेन निषेधादित्य
र्थः । द्विगोरिति । द्विगोर्थस्तु तुल्यन्यायेन भवेत्येपि न त्रिषेधः । एवं चैतन्सो साद्रावपि न दोषः । एवं चैकदेशविकृतन्यायेन सुबंतत्वनिमि
त्तकपदत्वमपि वेतनस्वानित्यत्र न पात्वेन तत्स्यापि भसेन बाधादिति । एते नयथोद्देशाश्रयणेपि माः सात्यंरथं साधु ऋते
त्यपरत्वेस्थानिवत्त्वनिषेधः । स्यादेवेस्वपालंमनुप एवेति । न च हूस्वनुड्भ्यां मतुवित्यत्रैतद्ग्रहणार्थमनुवंधकोच्चारणं
परत्वादिद्विलोपे हूस्वास्यरत्वाभावात । नगो म्वन्निस्यादिति निषेधेन पत्वाभावाद्वेसाबेव गांतित्वात । न च वेतनस्वानिसाद्देउदा
वंतोदात्तत्वात्प्रत्याने नोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य न निषेध इत्यर्थस्यात तत्त्रे भाष्य एवस्पष्टत्वादिति भावः । ननुरकाज्ञाडादइत्सस्य
साध्यपितमशकात्वेन नते नाम्नतो विधानसज्ञापि नुड्भूस्वरेस्य व्यत्वेपि ऋकृतेन हृद्भ्राकं मतुपा पिम हिष्मानित्यस्य साधपितुं
शकात्वादिसहृच्चाहा भक्तिषेमादि । अभ्यत इति । एवं चैसा एतज्ज्ञापकसिध्यर्थमेवमकृतमस्य मतुपोडित्वे न कृतमिति तत्वं ।
॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ अप वतेरिति । तेषामर्थाद्यमर्थत्वात्मामिः । नेतः प्रागिति । नेतः प्रागर्थेष्वित्यर्थः । तेषामर्थो

१० नामिसंज्ञाशब्देनाग्रहणं ज्ञाप्यत इति तत्त्वं। नन्वाईकारिभ्य एतुर्ण्णामेवेति नियमार्थं तत्स्यादित्यत आह। गोत्रोसेतीति लिंगं तु नोकादेवन
पुंसकत्वं बोध्यं को न्विति। तेभाव न योलिङ्गेन नेदस्य वितं विकारे वारिनित्यर्थं तथा पाठः। अन्यथा तपारीनामपि नित्यता प्रसज्येतेति।
।ताना विकारानंतरमिति। पाठ एव पाठ्याविति मत्त्वं करणं नाम वानुरोधेनेत्यर्थः। बहुव्रीहिरयमिति। मत्वेतं न्नेतोमयो निर्दिष्टाः। त्रि
पाठं प्रति वेति वि नाद्रे मि द्वौ नादेति प्रयोग निवृत्तिर्व्यासमकलमिति सं हरं ही नेतद्वि नार्थं ति समास इति भ ड्स्य पर्वड्सेक
देशि मासमास इत्यन्ये। मित्वमिति। अवयवार्थं तु न सकारो व्याख्यानात् एव्योदेशे तिसतिसंभवेदिति शेषस्तेनापठितेभ्योप्यादेशा
वाविभ्यः शित्यादिग्रहारिएहस्तिगणः। शापपितुमिति तेना तीयसिद्धिः। इह योगो विभज्यत इति। एवं चैदमत्रे तु भाष्ये।
यथासंख्येनेति। नचैक एव खेनेन विधीयते येन तस्य सहापनाथोस्य तेषां बहुकरणाच्छे नेति यथासंख्याप्राप्तिरेवेति वा
च्यं। सहापताघोत्तनेपि तस्मासंबंध्यं तरसाकांक्षत्वयाद्यो हयस्थितानत्वसे। द्वितीयोपास्थितिविनाऽयोपर्यवसानात् न चप्र
त्यपत्रयवि। धानान्न यथासंख्योचिते त्यार्थेकानांय त्वे। भावमात्रार्थत्वेपि अन्यभावार्थत्वाभावोत्र प्रकृतेश्च महाविभाषया वा क्यस
सिद्धत्वाद्न्यतरस्यांग्रहणं वोधितं भावे तो वैयर्थ्यलक्षणसंस्कारे वेलायां निर्दिश्ये पि विध्यर्थप्रमितिकाले त्रयाणामनुपस्थितत्वात् रा॰म॰ १०

दप्रवृत्तेः। यथासंख्यसूत्रे च विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानानां संख्यासाम्यं ग्राह्यम् इति स्पष्टं शमडतानमित्यादौ भाष्ये अत एवासिंव
प्रकरणं भोक्तव्य अत्र च वेति नासत्रीति भावः। समुद्रं समयेति। अनोत्तरस्यार्थकत्वदर्शनायसमेत्येत्। अनुनैववियहः। समस्मेत मिति।
समयेतस्याधिकरणाशक्तिप्रधानत्वादिति भावः। इति भाष्यमिति। अत्र भाष्ये साप्रातिकस्योदाहरणं तत्कालसमुदायस्याका
लत्वेपि यथाकथंचित्कालवाचकत्वेन ठञ्। घुघुलस्सूत्रे चिरमितस्याग्रहणं नाव्ययत्वमयुक्तं घुलोरनित्यत्वान्न्याय्यमयेवास्ति वा
तरप्रवृत्तिः। कुत्सिकविकृतिरिति। कुत्सितस्य कवेः। वृत्तिरित्यर्थः। इह गोत्रोतीति। गोत्रशब्देनात्र लाक्षणिकमात्रमित्यभिमानः
वल्कताततरप्राप्तिरेवेतितत्वेलक्षितलक्षणायेति। पुष्यपदलक्षितचंद्रमसा कालो लक्ष्यत इत्यर्थः। परंपरासंबंधेन पुष्यप
दस्य काले लक्षणा त्यर्थो वा। मुख्यार्थ इति। शाकोर्थ इत्यर्थः। ठस्यादित्वाभावात् इति। प्रसप्रसक्तियोगशिष्टत्वात् अतं
त्वानुदित्त्रमात्रस्येत्यर्थं तत्तदुपस्यपरत्वाभावात्। मे ठ इत्यादौ अत्र ठ स्थे वेकादेशो दुर्लभः। यहागमादिति न्याये न विशिष्ट
स्याग्रहणेपि निर्दिश्यमानपर्याभावयासमुदायस्य नस्थानं। निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्व इति भावः। प्रत्ययग्रहणे दान्तत्वे कृते
इति समन्नियोगशिष्टत्वयेति भावः। अत्र ठ च ख्यित्वेनेत्युपलक्षणं घ च ख्यित्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं प्रत्ययसंबंध्यादेशात्रं

११ तांगोभ्योवलवत इति निबोध्यं स्त्रियाःस्त्रियोगाः कर्त्तव्य इत्यनेनोपदिष्टु अंगत्वनिमित्तस्य हसे इति व्याख्यायते पदाङ्गाधिकारे इति परिभाषया विशिष्य
स्य ग्रहणे विनिर्द्दिश्यमानपरिभाषया ठसे गदेश इत्यत्र चोते नदालिवि निर्दिकुः। अप्रवृत्यत इति। सर्वत्र ग्रहणसामर्थ्यात्। अस्यो दं
दर्शीत्यस्मिन् वक्ष्येवं तत्फले सिद्धे यथ्र्यस्य प्रमेदे इति भावः। + ठवास्वित्वं तु नत्रापकं। ठस्ये कइत्यत्र संघातग्रहणापेक्षं। ऽतो रात्रसठस्यांतात
स्यादेतो दात्वादेशासंपादने नैचित्त्वसार्थक्यात् वर्णग्रहणापक्षे ठकारादिष्वकार उच्चारणार्थो ऽनचकाएव प्रसपाड्त्यर्थस्याक
रसंमतत्वे नमत्येव्य पर्यस्यचित्त्वस्यादेशो ऽतो रात्रप्रवृत्यासार्थक्यात्तः। भाष्ये तु स्वसमस्तरचेति चेनाः + तत्रहेमनो लोके वृत्ति
विषय एव वक्तृत्वाचित्त्वमिति हेमंतशब्देनैव विग्रह इति बोध्यं वैकल्पिकत्वादिति। एवं च तत्प्रत्ययसिद्धा विटंन कार्यमि
ति भाष्ये उक्तं। स्वट्टी स्याहेमंतशब्देन त्वणोहेमंताद्वेति ठञा बाधायत्तो हेमंतमिस सिध्यापलभे दे प्रसाख्यानासंभव
इति भावः। सर्वत्र ग्रहणं तु सर्वत्र विभाषा गोरिति। वटिति नाप्यसाधकेऽत्र गसंज्ञानिमित्तइति। रूपशब्दस्य प्रत्ययपतयात्त्र
वपवोपपुल्लस्याङ्गत्पसंतितत्को ऽनादेशो नस्यादित्यन्वयः। संज्ञायते इति संज्ञाकर्मणि पड्। अंगात्पूर्वसंज्ञीसस्तरार्थं।
अंगात्परस्य योस्यार्थे दोषेण च हेमंताद्वेति चेन अंत्वणो ऽनुकर्षणात्तसिद्धिः। वसंतात्तेति च वरस्यापि छ दर्शीत्यपकर्षकता राम० ११

याएवौचित्यात्तः इति भावः। अंगसंज्ञानिमित्तमिति त्वयपाठः। तास्त्रोर्थे हि उक्तरीत्या ह्येस्याभावात् कालवाचित्वाभावादिति। अ
वसानवाचित्वादिति भावः। आहरित्यत्राह चिवीजं स्वयमेवाह। पघ्यतीति अनभिधानादिति। सापानस्सापनयोः सापेइति
ससम्येतएव तत्प्रयोगो नान्यत्रेत्यर्थस्य भाष्ये व्यवस्थात्वादिति भावः। एवं च सापमे इनेत्यादि चिंत्यमेव अणुनाविति। अवेस
स्याप्युपलक्षणं। हत्वपाठो विसर्मपितुमिति। नच वीवेत्यानुकरणेनांगत्वादद्वे वा दिमव्ह तिभजनमनुकर्त्तुमशक्यमिति
वाच्यं। अभावसदितिस्वरेण स्थेवद्ध्याभावएव निपातस्त इत्याशयात्। सौवात इतीति। व्यातेरूभपेप्राप्नोती पत्र्यस्य हितत्वुक्त्वे
भाष्ये। साधवस्त्विति। अत्राहचिवीजं तु वहदिरोधः। हरद्दन इति। अत्राहचिवीजं तु नपुंसकहस्वविशिष्टस्य लिंगप्रत्यय
वैशिष्ट्यासंभवे न परिभाषाप्रवृत्ते हि यथा रत्वे अस्मात्रते समाहारद्वंद्वगर्भद्वंद्वः इति नत्रीलिंगापेपदहाः नपुंसकहस्व
त्वपेक्षेशाकिलन्नसापेनलुगिति तत्वं। अत्र तत्वमकारके इति। चोषइत्यनेनास्यापिति दे: पूर्वस्य स्वत्वाय मित्यनेनास्य घत
येतदर्थलाभार्थमिति तदर्थं। आतत्वधाभ्यामन्यत्रापि सिद्धिस्त्विहपरिस्ते इति न विरोधः। तदेवाह। अत्र तम्बेति विशिष्येति
कारादि त्वाभावप्रतिपत्तिलकत्व विशिष्टं भवनेप्रापमवशात्ार्थः। अनुवृत्तमवशाद्वार्थ इति भावः। ठज इति। को लोठ्ठ

१२ इत्यर्थः॥आमानार्यइतीः॥आश्चामिनुरघुविभागंकर्तसमयोग्यत्वापिवेधादितिभावः॥नन्वाठजनसइति।तर्ह्योनोऽनादित्य
नेःभिन्नार्थइतिधनवाचीत्यर्थः॥आमिपमितिवि।घमानेधनेयमवमितत्यर्थइतितदाशयः॥तदनुबंधकस्यग्रहणादिति
यद्यपिपिनानुबंधेनेमानुबंधकत्वघ्नुबंधकत्वंवानदनुग्रातोएवतत्स्यबलेनोत्रेनतत्सबन्धिः॥तदनुबंधकेतिग्राह्यम्यपि
स्यात्तथैवल्लाभवः॥स्रज्ञातिनानुबंधोयस्येतितदर्थात्॥अतएवकत्वविधायकेसूत्रेनिलिनस्वरमितिद्रोजिलादितिठात्त
त्रेविशेषणात्यत्वस्यथायाविकेसत्रापिप्रसंगेनेत्यपिगर्भिणांप्रसंगच्छेदस्तैवानेत्रेणककानेकारोभयानुबंधोपल
क्षितस्यनकानुबंधोपलक्षितस्यचग्रहणमितितदाशयस्तथाप्येतत्केरायाहारार्थमेवठत्रकृतइचिंतावीजं
मित्याशयः॥एवंवत्कःतोऽस्यत्रि।निष्क्रामसुहृत्वीयनिष्क्रमणकर्तृत्वोपाल्करणस्पद्धारस्यकर्तृत्ववोध्यं॥तत्रभव
इत्येवेति॥स्त्रिस्यकंभुवोपितत्रग्रहणमितिभावः॥ब्रह्मविवर्वनेल्वादितिब्रह्मेयाहानकारणोकल्वादित्यर्थः॥न
रायणोति॥नरात्रयनंस्त्वानेयस्येत्यर्थः॥ऋतयोमितयानेपुस्यवे [illegible] ततेस्मात्स्वत्वाधिकेति॥नारायणाःप्रकृतिरिज
तिमिति॥प्रथमप्रकारितमितत्यर्थः॥अयमेवप्रकर्षःतत्स्वकेतमन्यकत्वंवा॥अतस्तेनदत्तमितिसनेननगायंतार्थ राम०
१२

तायंवेतिजितरणितरवितमितनिरनुबंधकपेरेनपंचेत्यर्थः॥पद्मागणत्याजस्तजः॥स्त्रीकाः॥पंचमहोल्लगाइत्यर्थः॥अ
नंतरादिविधितिसंबंधिविधितिशेषः॥लोरूपमिनतजित॥अमथैतस्वार्थेजविधानेनयर्थस्मादितिभावः॥भावेतुजित
पक्षनेत्त्रियांङीवर्थवोधिकाजम्बानाथ्येवङ्करकमितिभावः॥इमित्तुगिति॥पथात्रलुकतथाहिगोरि
तिसत्रेनिरूपितं॥वीजोनतमोहा॥अतएवेतिएततसामथ्यादिवहल्लादेःपियतोलुग्भवतीतिभावः॥वोर्यथीतिन
स्येसस्यसामान्यविशेषसवेप्रवृत्तिसयाहकत्ववदिहमितिसत्स्यसामान्यस्पेणविशेषरूपेणत्रसर्वेनिशेषबोधक
त्वंवहतिवोठेतित्रसमानार्थमितिभावः॥स्पष्टंचेदंतस्यापसंतद्वतीतिसत्रभाष्ययोः॥स्त्रियामिति॥स्वभावादि
तिभावः॥स्त्रियेति॥विवाहरूपेस्यर्थः॥लुगइतिगोत्रग्रहणानुवृत्त्यागोत्रप्रत्ययानामेवात्रोत्तानायहणमित्यर्थः॥ङीवर्थ
मिति॥गोत्रेऽलुगचीत्यलुकाद्धितिद्धितिभावः॥नरादितियाजिकाद्यतेतिवोध्यंनेहतिनेरुजविधिमात्रविषयं
संकोचेमानाभावात्॥ ॥इतिशेषिकाः॥ ॥तस्यग्रहणस्यतस्येदमितिसत्रस्य॥मयड्वैतयोर्निरसमिति॥मयड्वैतयो
रित्याधिकारेतिसंबद्धेतोरित्यर्थः॥एतेनमयड्वैतयोर्निरस्यपत्यासोऽसंगतः॥तस्यापिकत्वेनारोपीपत्वादित्ययोगे

अमातीति। अनुवर्त्तितमित्यपि बोध्यं। आयुक्तमिति। अनुसारी रिभिन्नमित्यर्थः। इदं पारादित्यादि। बहुस्नुजेन कार्यं इति
नित्यत्वमस्य पाठितमस्त्र भाष्यप्रामाण्यात्। दिदेवेतित्वम्यते। तत्र हि विकारविकारे पितदिकारत्वमारोप्यत्यस्यात्यत्वान्तं। अ
न्यथा विर्लन्तीषत्यास्यात्योने आरंभे त्वजं तत्वान्तीविनिफलमेदेव दसंगतिः स्यादिति बोध्यं। इदं भाषायहतो घ्न
बेति। विका रायवेयो जेन घंदसिमयद्तर्हि चव एवेत्यर्थः। ननु स्वान्यगाये एव छंदसि वह बोमय इति भावः। नियते ति। घ्न
द्विकाराद्दोमयड्तर्हि छंदस्येवेत्यवमित्यर्थः। तेन लोके घटमयमित्यादि स्याच्छिन्निः स्यादिति भावः। समासनिर्देशादिति अमस्य
मारेममासनिर्देशात्तयोरिम ननु दयवाहैकरोषनिर्देशाद्धे सर्वथः। एवं च न योः पयुपाञ्चितत्विषयत्वान्नयत्वामेत्वामिति
भावः। एतयोरित्यनेन विकारावयवयोः कमेणोपाञ्चितिरित्यर्थे नामाभावाद्यु। एते नावेना वित्यादिक्कुत्यागनुपञ्चितापित
स्याद्विसियाहेभाषायामितीतिभाषायां मयडेद्वबच्छंदसीतिसत्र यते त्यर्थः। नस्याभिताधिकत्वादिति। विज्ञान मयान्नमेम
याभ्यांमायया नाछेत्यपिबोध्यमव्यवस्थितत्वादिमिएवं च भाष्ये वामीत्यनेनैव कस्मिक तरीत्वात्प्रत्याप्रासास्यानित्यार्थत्वमिति
तवाच्यमितिभावः। प्रयोपिसततयामशीनामिति प्रयोगे समाहा दंदं पर्व केकरोषेणाद्दिवात्रिस्पयामयतीत्यशोपिमाव

प्रमात्यानस्त्यापिव्यवस्थितविभाषाश्रयणेन श्रीतं शावत्सत्यात्तमित्याद्रापनात्याजे ति व्यवस्थितविभाषैवेविसि दे। इत्या
देति। अन्नमये त्यादि द्वित्वार्थः। विज्ञानमयेत्यत्रमसमयस्याप्युपत्वसतामपद्दसर्थविरोधिन इति। आसमास आत्रप्रभृत्याद्यस्येने
नियमेनान्येषामस्त्वलपतीतेरितिभावः। पर्ययवस्यतीति। तत्सर्यवमानं कर्यमितिचिंत्यं। स्वरत्वादिति। एकाचेनित्यमित्यनेनेव
सिद्धिरितिभावः। आर्थिकोर्थेति। पोपतो निशीतः। मतस्य विकार इति लोकप्रसिद्धेतिभावः। इदमर्थ इति। चाये वामावर्षे थेर
मयोत्तत्र पुरीषकपेइत्यर्थः। तस्य पुरीषमित्यर्थे प्रत्यय इति यावत्। लिंगेविकारावयवत्वाभावरूपे। एतदेव पद्ररस्त्रानुरोधेन
केजिते चेतिसत्रस्य भाष्यानुगमुक्ताहार विकारे गोविकारत्वमारोप्यप्रमाणकरणाबाधएवोक्त इति दिक्। समर्थं बाधितु
मिति। योगविभाग सिद्धत्वेन ब्राविलत्वादेकाचोनित्यमिति मयद्सुशर्कवारणइत्यस्मिमान्नः। मयद्दृति। उभाभ्यामपि येननाप्र
प्तित्वादिति भावः। परत्वात्स्यात्म्यदेतत्वेन तद्विधानत्वादिति भावः। पनुपाहिकमयडभावार्थमिति तत्त्वात्वस्त्यर्थे वो पप
नैराल्वबोधेमानाभावात्। ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः॥ प्रकृतिभाषास्येति। तस्य वतरर्थे लग्रहणेनेति भावः। त्वानिवृत्तेन धा
तुत्वादिकानिर्देशाइत्यन्ये। सोस्येवप्यंचइतिकेचित्तु एतद्दलान्दृत्याम्नमनार्थमित्याहुः। पटेशी बीभर इति सोपिपाणिपठ

तोऽस्यकदेशविकृतत्त्वापेननुनसिद्धिः। शीर्षभागस्याविकाराभावात्। न्यायसिद्धेति। छिन्नपुच्छश्वन्यायेन मत्वैकदेशविकृतन्यायेसर्थः। पक्षसर्वसवियरा राइति न्यायेन विशिष्टस्यादिशाइति तच्छा निव म्याम्यापसिद्धेत्यर्थः। स्वार्थे अतोति। त्रिप्रत्ययांतान्मप्रनिमभवत्येवेसर्थः। तदविव ह्यापामिति। निर्वर्त्त्येर्थे त्रिप्रत्ययांतो न्मपूभवत्येवेसर्थः। प्रकरणादिति भावः। प्रयोगं विभज्योक्ति। त्रेमप्रत्रिप्रत्ययांत मन्‌लिकात्। नीयंता न्निर्वर्त्तेमपिसर्थः। ततो निसं भेदं मप्रविधायकं निसविकल्पयो व्यवस्था नाप त्तेः। नापि निवर्त्तेमप्रयोनिसत्वबोधकं। एकयोगो नस्ति त्रेः। किंतु निर्वृत्तार्थे मप्रमननुवादेन निसत्वविधायकं। निसचोपोग्यायुक्तं शं त्वानिसंपाडद्वशिवतातन्त्रहि नकरायपोडादइति प्रतीयते। एवं च निर्वर्त्त्येर्थे मप्रस्त्रं तान्स्वत्त्वेन कर्त्रपि न भवती सर्थः। तेन तिर्वर्त्तेपिवा कं न। अन्यत्रापि त्रेंतस्य प्रयोगो नानरहा। अर्थविशेषानादरोवैति। त्रेंतं मप्रविकल्पमेव यथा स्यात्केवलस्य मप्रयोगो माभदिति भाष्यसंगच्छते नयक्षि क्रियते क्त्रिमह संदरामिति च न एवं बाधस्त्रेपि वेतस्यातव धः। फलाभावादिति बोध्यं। त्त्नीयोगांतत्रेतादिति वन्निसत्त्व अलौकिकविग्रहामप्रयोगाभावप्रसंगं तादिति निर्वृत्तेइतिशेषः। नास्मात्स्तीयानादिति तेनेसक्विकारेपीति भावः। वचनादिति। अयमिसत्र अव्ययत्वप्रयो भवती निवचनसामर्थ्यादित्यर्थः। उक्तेनेति यावचीपिकेइसर्थः। अनग्रवेति। प्र

सपेदित्योपेनेवसिद्धेर्निपातनं वैयर्थ्याय सान्नमत्यपसन्नियोगेनैव निपातनमिति भावः। विशेषणत्वादेकारशब्दस्य एवं निपाता पेन्नराह। संख्याया इदं चहुद्रुसाधारणामिति तत्र स्मिन्नधिकमिति संक्त्रेकेपटीपाघ। एतेन द्वंद्वबहुव्रीहि मात्रविषयं तत् उत्सपालं। अरात्प्रकेति। अरालत्व अइतिराणोनाः स्वार्थे कः। नवुज तु न पक्ष्याध्यायादिवेवत्‌ द्विधानात्‌। विशेष्यति। एकदेशीभवतेसर्थः। सक्षेवार्थत्वे समसीसन्नेत्रास्याली तिलिंगविशिष्टपरिभाषयापरिख्याराव्ययत्स्य पइति भावेन मानाभावात्तदति एवं कोपावि रोधादितरकोशानुपलंभाच्चेति भावः। रिक्थमिति। अस्यमतिरेचि कइतिभाष्यविरोधाच्च। एतेनारोःअ पचिसिद्दिव्यारात्वेनसत्रेसमाहारद्वंद्व इत्ययाक्तमावनापि प्रमाणानुगतेसर्था लाभाच्च। युगंयोगमिति। रथसाहचर्येन देगस्येव युगस्य ग्रहणामिति भावः। शब्दस्वरूपापेक्षयेति। सोतित्रेह्रस्वत्वमिसपरेप्रायुक्ते। तित्रेनमस्त्रे जमाः इतिमविभागायाढइति सत्त्वपतिभाष्येपि तनीशाद्धादेरप्राप्तं चमीस्क्‌क्तं। एतेन निर्विसगेपाठं दिक्त्वा क्लियामेवास्य साधुत्वं वदंतः प्रत्युक्ताः। मापेक्षत्वादेवेति। निस्सत्वकामाम्यादिसर्थः। उदंपाद्याम नुरोधेन प्रधानस्यमायेक्षत्वात्रिपाफारकोशे निसमावेक्षत्वा च प्राप्रोस्वेवात्र प्रसयः। स्पष्टचेवेदं के यैरातनस्मात्करणप्रयोगो माभस्सित्यर्थ मधनुधेति। अन्यथापधाःशार्करादइस्त्रापि न स्यात् सेभाव्यतेहि

१९ तत्रापि तैः स्वपसकरणाना-चोर्याविधानीत्यारो त्वनभिधानान्नेतिदिक्। अत्राणप्रत्यस्यणादेति। अणप्रत्यये तात्पर्यं नमितिसर्वनिकर्तारीति
मन्दैनीनाम्यमित्यत्रकर्त्रीति तीयाबोधा। क्वचिणादिति। प्रीणातीतिप्रिय इतिभावः। अलौकिके त्विति। तत्रक्षीणाभावान्न
वक्षीणापि:। अन्यत्रापीति जनस्य जल्पइत्यादौ। तदंतविधिरिति। हलोनंतइति वीप्सा। जनोजनइति विग्रहे प्रतिशपद विग्रहले
नित्यसमासत्वाय त्रिस्वपद विग्रहत्वं स्वामित्यत्वे प्रयोजकत्वाभावान्नित्यसमासत्वे परमत्वपदविग्रहत्वे प्रयोजकमित्यन्यत्र स्प
ष्टं वेदमषडक्षा। तसिजमिति। तत्रैव भाष्यपदमेजपर्णे:। वेदभाष्ये इति। अत्रारुचिबीजं तु ततीयहनोपद्धप्रत्ययस्यादि
तो वैविभाष्यविरोधस्तत्र हि वधशब्दादंडादित्यनिवध्यः साधितः। न हि मयडुसन्निवेशापां द्वित्व:। उक्त्यस्तु कोदसत्वेन साध्या
इतिदिक्। आद्युदात्तः स्यादिति उकारस्तत्पर्यः। तीर्थ्ये इति। पादोऽपत्यये विवक्षिते तीर्थ उत्तरपदे समानस्य सइति तदर्थः। समा
नमिति। सप्राणोदरशब्देइति शेषः। नानुवर्त्तंतइति। अत एव वेदं सार्थकं। अन्यथापतिये वा त्वेतत्वे विशेषाभावेन पर्व सूत्रैरेवा
वैकदेशाविकृतन्यायेन सिद्धानस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवसहसमानमिति। सत्वेन तत्पदार्थप्रधानस्यैव ग्रहः। स्यापितइत्यन्वया
येतिभावः॥ ॥इतिप्राग्दिवीयाः॥ ॥न तु पत्ययइत्यादिनः यासतिप्राकठजःस्याग्निष्ठाःदिति वावदेदितिभावः। तेषु। तदोष राम०
१९

केराते पुप्राकठञ् इत्येवमकारोपस्लमाह। एवं चेति। अन्यथा अकृतियतत्पयोर्वेधित्वेसन्निधानाविशेषादिति। प्रतिसत्त्व
मसोपस्थितेरित्यर्थ:। पर्याप्य: स्यादिति। शरीरावयवान्न उत्। वादिभ्यश्चेत्यर्थ:। मास्त्विति। भाग्यवृष्टिजिज्ञासिकात्त तावद्वाच्यं
त्योत्तत्तुतरमस्योपस्थितिरिति निभाकत्तदनुयुणात्वादिति। बलमादिरूपतत्क्रियानुयुणत्वादित्यर्थः। परेणा। अर्देरासन्नि
युक्ते नशरीरावयववाचित्वेन नसंप्रसारणमिति। आदिनायवेत्त्वं। न च संप्रसारणेनुत्रमिति। स्थिते पूर्वे एवा चित्वा
दित्यर्थः। परेणा। अर्देरासन्निधु वाणादिंगमिति न्यायेन प्राप्तादित्योपस्थिते चसनेननिवृत्तोपदर्वरूपेपिन पुनरिदित्योपस्थ
स्थापकमरट्टस्याद्रियाच्यं। नस्यान्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणान्निरूपितं चैतन्नमन्त्रेति दिक्। सुववमिति। कृध्मशः व्याद्वाचारक्षित्वेनासिक
नेपदार्थं तु नतत आचारक्विपोऽभावात उक्तमशः स्यात् ऊधमशः स्यात् क्व आत्मनेपदार्थं ङित्वमिति तिसमासेनगतेसं तेपसमुदायपा
ऽवयवेनव्यतिवर्तितनसमुदायोपकारकेवन्तवयवधर्मोनान्यत्वेतिगुप्तिजादिस्त्रैभाव्येसघमुक्तं। लोनङित्वसमान प्यान
न्यायवाधकत्वमनायेअपा ऽन्यत्रत्वं सानङः एवात्रो आरणामित्यस्यैवयुक्तत्वात् न चास्मानोत्यासमितिवक्त्वेनयच्चेतिमवतिभा
वानायमेदित्योपानायक्तिः। अन्यहयोनदपासे। ध्वनितं चेदंकुधसेनकारोलिंगाविकारेवत्सः। यः। इदमाभ्तमहो

१६ ःपजेमइतिबहुव्रीहिरितिसत्वस्य भावान्नपञ्चौदिलोपानापत्तिः अनुवृत्त्येणात्कश्वसौनडितिसमासान्तप्रकरणेस्त्वीतरस्मास्यधि
कोऽस्तैव्याप्तितत्रासपीतत्रनकाद्इतिवरामस्यनेडउक्षस्रश्चविषयेकादेःकारीमप्याविनिमचितंतञ्जौतेषमन्वाया
मेवसंगच्छतइतिदिक्तस्माहकिःशब्दस्यमयंचार्थइति। परामार्दस्यादिनाऽयप्रायादयौऽन्यत्रवर्ततेनतागौणमुख्यन्यायेन
नमासिद्वासनञ्चन्यत्रेतयादृष्टत्वेनमयंचार्यत्वमेवोचितमितिभावः। केयटेति। आवावाद्विग्वृइतिसत्रे। नसमासोचेति
ति। अदितिमोरनेनेति। वाक्यशेषस्यलक्षणानास्पीग्राहकत्वात्। प्रत्यर्थसमन्वयेनान्तसंबंधस्यस्यात्वसंनतरोस
र्गः। पद्मानन्तस्यसंबंधबरंतविधिरत्रेनेति। अजौस्यसंकिञ्चप्रजौनकाणानुदारणेनोभयोग्रहणंप्राप्नोतितदुदारणौऽधंमात्रागोरर्ध
मात्रागोर्वचतयापिव्याख्यानाद्वाकारेणमात्रग्रहणमितितत्वेः। आकरेभाष्यंतत्रायोहृतइति। यथाचेनासंग्रहोवतिका
रादिभिरीकगत्तथागुणवादिषुपाठेनमयग्रहोनांगीकृतइत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गाद्दयीति। अजराउदादविशवद्धसर्पः। त्रावितराव
स्यनितस्त्रीत्वात्सुवत्वनेतिकेचित्। अन्येतुतमस्मिभाषितपुंस्कमिच्छन्तितेनवर्ण्येति। यंचानाभिसत्वससंख्येयपसापेक्षत्वेपिमक
रणादिनाविशिष्यसंख्येपवाचितावगमेयंवचनेनइत्सत्रापितत्संभवोध्यः। तत्रमनुतेर्दिकस्यार्थत्वेच। आहचेति। उद्दंचोमवारि राम० १६

भवइतिसत्रेभाष्यैस्यवंहीपात्रत्राविति। उत्पादावेवस्यात्तेनेप्सितिभावः। सम्भावनेइति। संभावनेऽलमितिसत्रयोगविभागा
त्उपसेवाहारककाद्यौरितित्रभाष्योक्तेवचनद्वेतिभावः। आपवादइति। पद्यपितेठञपवादरठकोपवादस्तथापित्रपवादप
वादस्यमुन्तान्तरपवादत्वमितिभावः। पर्युदासइतिगोपुच्छादीनामित्यर्थः। त्रयोदशानामितिउकञ्ठञ्जौ२ठन्यतौ४कनठुनठिठनः१०
अजरःशतमानात्सा९खः१०ईकन्११यण्णादियते१२ह्रियेतिवात्रिकोणाणवेतेवंत्रयोदशेत्यर्थः। अन्नन्यायस्यकोनाद
र्थातिरिक्ताचेरहितस्यअर्थवत्वेवेति। वनिश्वादेर्नतरयोर्लिङ्ग्यतइतिभावः। याख्यानमेवेति। प्रथमोपस्थितत्वागमान
भावादितिभावः। अन्येतुआहीदित्यनेनतस्यैवग्रहणंविशेषविहितकनावत्तौबाध्येकवचनाश्यपैगात्संगतिर्मदग्रहण
मावनेतित्यत्रमुक्त्वसेवसिद्धेआहादिभ्यस्येवपर्याप्तमितिशाहीदितिभावः। यत्तुकार्यप्रमाणमित्याहुः। कचिद्दृध्वोधर
ति। नारद्वासस्योर्ध्वमानत्वादुन्मानत्वमपितथ्यनुपपन्नाह। उर्हद्वयसमिति। परितुतस्यप्रमाणत्वमेवस्यात्तदाप्रथमस्त्रहि
तीपश्चोर्ध्वमानेमतौममेस्तकेरत्रदूपमजतुल्लंभस्यात्। नचात्रप्रमाणत्वस्यापिसत्वात्प्रमाणेलइतितुगापत्तिरितिवाच्यं
अयामविवक्षायांप्रमाणमित्येलरवतीसत्रभाष्योक्तेर्विधमानस्यापिऊर्ध्वोधरभावकत्वामस्याविवक्षायात्समस्

१० गात्वविवक्षायां प्रयोगानुसारित्वोक्तदोषः। समवमात्रेणतुल्यमाणत्वं तस्योक्तंतिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकेनतुप्रमाणत्वं निर्वि
वादमेवेत्यभिप्रायेणोपिबहिर्भूतेति अनेनसंख्यायाः सर्वथाद्यत्वेवरणेनतेषां परस्परग्रहणेन संचितेतेनोन्मानस्यपरिमाणग्रह
णेनग्रहणं अनन्यथापरिमाणविक्तेनिरस्तेविस्ताचितग्रहणेपरिमाणेनतस्यसत्त्रशाणापर्युदासस्वबिन्नापर्दत्स्यलोपतत्स्वप
रसंज्ञयोमिति। अत्रारन्विवीजेनतु अ समासग्रहणास्यैतः। प्राक्तद्देनविधिज्ञापकत्वं वरणोभाष्यकारस्यप्रामाणपादुन्मा
नस्यपरिमाणग्रहणेनग्रहणोपिप्रमाणास्यग्रहणेनवीजं। अत्रमथापरमतिनिष्कृतारस्यैन्मानस्यापरिमाणत्वेनग्रासद
कोनिवृत्त्यर्थमसमासग्रहणमस्त्वगरिताथ्येनतज्ज्ञापकतासंगतिरेवाज्ञापितेत्याज्ञापितत्वंभावनावाच्योनतद्बीति
र्थ्याः एवं चेतः प्रागितेनतस्य लिनार्थकथनमेवेति कः॥ २॥ त्रिविधोधात्विति। अत्र रूपादिग्रहणोपपन्नार्थमिति हि व्यक्तिम
गाणस्त्रेपितद्दन्तविधिरस्त्येवेति बोध्यं। उत्तरपदलोपीति समाहित्यं चैकप्रतिविधानपित्वेमतस्त्वेत्तद्धितार्थाभिबहुव्रीहि
रेवेति बोध्यं। लौकिकाइति। संख्याग्रहणेकृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः। समयमायाः पृष्ठीमिति इदमत्यपूर्व एम०
नव्याख्यानादिति भावः। काशीपरणस्येति। लृप्यकाशीपरणस्येत्यर्थः। नास्त्रसामर्थ्यमिति तिनिरासायेसत्त्वान्नासामर्थ्यमि १०

त्वेऽन्यद्वितीयस्येति। ठजइत्यर्थः। समयपतनस्येवेति द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः। संख्यावाचीति। एवं चतत्पूर्वसमासस्य द्विगु
त्वात्तेनैवसिद्धे सूत्रेद्विगुसाहचर्यादध्यर्धपदं वैयर्थ्यसमानाधिकरणसमासएवतत्पूर्वेनत्वात्र संख्यात्वेनद्विकसंख्येइति निय
याद्न्यस्याप्राप्तौ तद्धितार्थेत्यादिनाद्विगुरेवेति भावः। उत्तरपदस्य द्विगुरिति। अध्यर्धसाहचर्यमिति। अत्रेति नैव तन्निमित्तप्रत्य
योपिसंगृह्यते। अध्यर्धग्रहणं चसमासकन्विध्यर्थमिति वार्त्तिकेसमासविधिना द्वेनसमासः। यो विधिस्तन्निमित्तकौ
विधिश्चगत्यते। अंशः। सेत्यादिएवपदकृतरं। तावितिनिमित्तकःप्रत्ययउत्तरपदस्य द्विगुश्चेति भावः। लुकिचाग्रहणमि
त्यस्य भाष्यस्य प्रत्ययलुगर्थेनकार्यंज्ञापयता वैतल्लभ्यत्वमर्थ इति नतद्विरोधः। प्राग्वतेष्ठञिति। समासेऽसमासेपि
ष्कादिभ्य इति ठकोऽप्राप्तेरिति भावः। समयो नटेत्विति। अनेनसूत्रेणालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानिष्कृतादन्यसुद्धार्थ
विहितठकएवलुक् तत्र च्छाससमासपदे द्वित्रिपदाद्यपरितसमासपरमितिमतेइत्यर्थः। आठद्वित्वत्रमतेभाष्या
वननुग्रहः। नतस्यैवानुवृत्तिरिति। अर्थाधिकारस्योदितत्वादितिभावः। परिकेदकमात्रमिति। उन्मानमयोत्यर्थःतत्रत
हणस्यैवभाष्यसंमतत्वात्। मुख्यमतेत्विति। द्वयोणाकादिभिर्मुख्यमतत्वेन व्यवस्थितेत्यर्थः। तुनाऽरुचिर्बोधिता। त

१८ हि जातु तस्माद्व्याससंभवात्त्वारोऽर्येतितियुक्तायसेनेन। अत एव भाष्यं प्रमाणमिति। शास्त्र शब्दस्यैवात्रोदाहरणादिति भावः।
अन्यत्वेति। सल्लिङ्गमिनेकरणे कर्त्तरि चेत्सूर्यः। हरदत्त इति। अत्राहुर्विरुद्धभावसाधनग्रहणे न मानं। नापि फलमिति
भाष्ये संयोगो नामेन्द्रत्वेदमवाप्तेइ इति प्रतीकेकरणव्युत्पत्त्या यागादेरसंयोगत्वं कैयटेनोक्तं। ध्वनयति संयोगोऽपीद
ज्ञापयति नापि युक्तः। फलेन अन्नवास आदिरूपेणासंयुज्यं न एवेति। यथासंख्यनिरासार्थइति। अनुवृत्ते नसविभ
मिपत्यिवीभ्याम् इत्यनेनेति भावः। नकर्त्तरीति। व्याख्यानादिति भावः। नोभ्याकनीयमिति येत्वेनेनिवृत्तयापेसत्त्वे
तेते सामयिक ठत्वादृसेवग्रहणान्याय्यमिति तात्पर्यं मत्सेकमिति। पतिघपिन या विवक्षा न युसन्निसि द्धत या
पि सोऽन्तत्वास्वतथा विवक्षां कत्वाएव वचनमनर्थकमिति भावः। सत्रेत्तनी यो यत्सर्गोऽभिमे ओवनयति। घइति। मव
हरतियोगेऽप्यसंभवात्समानार्थ इति भावः। छेदइति। अत्रमनानन्तुन्त्रस्य त्रैघात। किंकोतिभाष्यप्रयोगः उत्स
त्रेइति अर्थाधिकारानुरोधेनोत्तरसूत्रे निर्दिष्टार्थग्रहणे वौचित्यमिति भावः। तत्र त्यवसेति। एकविंशेत्र च रामo १८

स्येति यथा। तिरोयार्थमिति त्रिलोपे वृत्तेमत्वात्तो गुणा इति यत्र हृपंशान्तिरिति। अत्रय शेतियातना देनोदान
त्वे। अत एव भाष्ये एघायुत्सन्निपक्षोप्युक्तः। पाणिनिति पाठस्त्वयुक्त एव। अयदत्वं चेति। तस्य न मनुसारः। मं
त्रे भाषायां चेति। न याचे स्यादिः। भाष्ये इति विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थकमिति हि भाष्ये उक्तं। एवं च छ
दृश्यते। तो सत्रार्थ एव गास्यसाधुत्वेन न तरहेतौ। सनेनेव सिद्धमिति। साशये नाह सत्रमेव मास्त्विति। कार्य्यधावि
ति केचित्तु वाय ग्रहणाकरणलाघवानुरोधेन म जे विभाषेत्यनन्तरमिदं वार्त्तिकं पठंत्यठति व धा देशाच्च हले
तइति प्रपञ्चाप्रमतानुसारेणोक्तं। अवध्येतु कृत्यो केस्सु स्थावीत्यत्र समस्य पवर्द्धने हो घनः भाष्ये तु यद्धिभावि
त्वं वार्त्तिकं पठितं तं तं हेतेवां परिति च व्याख्यातं। इंडादिभ्यो यइति पाठ सुध्वित्सभय यापि सिध्यतीति लाघवा
नुसारेणो वमेवोक्तं। कस्यप्यप्य हेविधानात्रार्थभेदस्त्वयोरित्ति बोध्यं। आपुरात्मनेत्वमिति। धातुरत्वेरतोतिशेषः भवरो
भिधेनेति। अत्रैतो दान्ते त्वापत्तेः। यदि चो हनो वेत्यादि। अत्रेपि पदमिलाघवानुपत्तो नावदुत्याप्युरान्तत्वादिति

२५ पाठकस्तुल्यैवेति हि कृपणस्यैवेति। छेदस्मितयैवल्यस्पर्शेनादिति भावः। अत्रि स्फुलीकस्त्वादिति। त्रिभर्कंडनैः संस्कृता
इत्यर्थः। वार्त्तिकोक्तमतेइत्यस्य भावे विभक्तिकत्वमग्रमं व्यावर्त्तयति। अत्र पंचम्यंतादिति। प्रत्याख्यानमिति। विग्र
हदर्शनाद्यग्रहणानर्थक्यमिति हितत्रोक्तमस्त्वेवेति तं गच्छतीति विग्रहमदर्शनेतुक्तस्यानुरोधेनेति भावः। नच
रूपग्रहणमिहेति। तन्मात्रग्रहणमित्यर्थः। स्यानमिति वृत्तिकारादीनामिति शेषः। अत्र वपसीमितिसत्रभाष्य
गुत्राप्यतु वक्षिति विल्लभ्यते। परमाहिति उक्तेस्त्वादंरंगत्वादित्यर्थः। एतेन विग्रहवाक्य एव समासांतमप्यनेः।
परत्वेमपुकमित्यपास्तं समासांतेन कृते हरशब्दांतादिगोरभावास्मकृतमतसत्त्वेवा प्राप्तिरिति भावः। नतत्र त्रो
कते। नवेति। समासांतेति। नटप्रवकृत्तो हित्वे त्वोपानह् इत्सनोपेट्प्य हि कृत्रस्य प्रासिद्धिरिति भावः। सस्यनरं इति।
अत्रान्त चिह्न भाष्यकृता महानाम्निकमिसवक्तपुंवभ्दावोहहरणाविरोधः। नोकारादीति। अपि नाअत्र व
ज्ञमवानित्यपि चिंत्यं। कल्यशाद्वस्पेति पाठे नस्येव सर्थः। कल्पशाब्दे भूमुखेवा चीति सख्या या विधार्य राम०
इति सत्रेभाष्ये कैयटयोः। समपमिति। तस्लाभान्त स्याबुसचत्वमेवेति तात्पर्यं। नपुंसकमिति सत्रे उदाहरणं २५

चेति शेषः। नन्वपि व्यापारविलक्षणोपेति। एतेन ज्ञाति विशिष्ठं द्रव्यं प्रमाणगोचराद्व्याप्योनवचनेन क्रियाणामस्य त्व
मस्यंतमेहादित्यया भांसोघ्वादिस्वसाधारणो धर्मः इत्यर्थ इति। गुणपदस्य कैपोपलक्षणमित्यर्थः। उपेक्ष्या
इति। एवं तेष्वकी समप्रत्योर्दर्शनात्रवतस्येवेत्यनेनापिन वृत्तिः। भेदेति। भेदे विरोधं भेदकं विरोधांमनं बंधसत्
योः। संसर्गः। उपाधिः। पश्वादिः। इत्यादुरिति। अत्राह चिबीजंतु भाष्यधनुक्तं त्वेन नुमगुणायामिवपार्लिपुत्रे
ऽधीते इत्यस्य समभूरणात् तुल्यमधीत इत्यस्य च तुल्यत्वात्पर्वीमत्रे वो व सिद्धमतो आह द्व्यगुणारादीति। आख्यानेवे
ति। पद्याव्रतव्याननवन्नापेत्यतदमि प्रायकमिदंयोगं द्विधानभाष्यानवोतत्कमीध्वरादिमबोधिनेइत्यर्थः कोड
व्यलादीति। पपिवीत्वमादिग्रहणं प्रयोगोपाधिरिति। वस्तुगत्या मवतिन न्यवोधेप्रकाशयत्तत्स्वधर्मत्वेन भा
नमित्यर्थः। एतावतैव प्रयोगोपाधिरिति व्यवहारः। हि तत्ये त्विति। ननु नाऽस्त्रि चिन्तस्त्विता नह्ठीजंतुम वंत्रमव
तेलिसणायानमानं। किंचनस्येत स्यात्रज्ञावर्त्तपत्ये गुणावचवेति सत्रे कर्मणी स्यवेनानच्चपः। भाष्यनुसज्ञा
शब्देइत्यमात्रबोधकत्वमिति मतेप्रकृतिमत्यया पर्यायोर्मरानुपपत्तिमाशेकायंय स्वैएकदेशिनो कृइतिवा

२०

धांश कारतयेति। प्रवृत्तिनिमित्ततयेत्यर्थः। एतन्नस्ति कैवमेवं धर्मनिधारमित्यन्ति। वित्यन्य त्रविकार। शब्दकै तत्मेन
द्विरावृत्त्येत्रत्वे। लक्षणा। जइति। अजयहणं तत्य वादपुरो हितादिषुकोपु पत्के। स्त्रत्। एतेन वा लम्य पुत्रादिता
दिपुपाठेन वालारजइत्त्युक्तमित्यपात्तसिद्धेइति। षष्ठीत्यर्थः। इयं नत्वादरतापीति। इदं चात्र वेत्यनुवर्त्तेपनाम
तेबोध्यं। एवं सांप्रतमिति स पि। नस्ननु वर्त्तेनुर्ध्यत्रा वा धादरता। चित्सुभइत्यादावपीति। आदिनापा गेयत इति
। चापिः। मेलनमे। अस्य वेत्यनेनात्र समाधानेऽनापत्तात्सु चिना। नद्दीनेनु अनुकरणो वानिती समस्व जविषय न
सिद्धं तइति बोध्यं। सर्वेवेराइतिमतीकपाठः। एकीयमनत्वे नेति। अत्रार्धित्वि त्रुप्तो पाठस्य वेवेय च्यमापत्ते
तिमुवचमिति। मा त्यस्य वेधर्थकस्य प्रागाधारस्य कर्त्त्वा धर्थकस्य वतयपीपत्वेपलेनुन विशेषइत्यादिति
भावः। देवदत्त मिति या। मा चिकजातित्वस्यतत्रामा वादिति भावः। संज्ञात्वग्रहणमिति। अनुपयुक्तत्वका
ललीयस्यामितिबुध्वा सा निवृत्वा चेकारान्तस्य भत्वाभावेन यस्येति लोपाप्राप्त्या विकारस्य पत्ते वस्या दिति भा
वः। इगवधिकवेति तिन त्रुणानुव मित्यत्रनाइत्यपरेइति। इदमेव युक्तं विषयभत्ते। घितिश्लाघतइत्यादि तम० २०

पदांतरोपादानेनतद्विषयोऽस्येवेतिभावः। विभक्तौ रीतित्वरादीतरायाइत्यर्थः। ॥ धान्यानां इयं धान्याना
मितिवा। निर्देशादेवेति। व्रीहिरात्यादीति धान्यानामिति चषष्ठी। निर्देशादेवेत्यर्थः। अवलौकिकेभवनशब्दयोगा
भावेन व योगलस्ता वच्या इत्येनैनकथं समासमर्थविभक्तिरत आह। अलौकिक इति। तत्रालौकिके तृतीयेतिपु
के प्रत्ययवाच्यभवनस्या क्रियात्वेन तस्या आश्रयप्रवर्त्तकः कर्तुरेव शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यानुनकापिरीकानुपवय
वेष्वयाद्यो भिन्नविभक्तित्वाद्धान्यानामिसुप्या सेवेधेनकास समर्थविभक्तिरत आह अत्रेति। अलौकिके लुप्यमान्वरे
वतत्यवे। नचेति। एवं च त्वजियासेइत्यसेगतमिति भावः। पाठादिति। शालापाठे नतयोरपि शालात्वेनतत्रपा
ठादित्यर्थः। महिकान्येत्विति। एवं चोभयप्राप्तौ उभयो रप्यत्रग्रहणं दर्शी नशी ब्दाः। कर्मयुक्तोपीतिभावः।
। कर्मशक्तियोगे प्रतीति। इदं च त्वभिमतार्थकेः। प्रत्ययसन्निपोगेनेति। अत एवभाष्येसममुखस्यदर्शीनइ
इति विग्रहे दर्शितः। साधर्म्यादिति। तिमुखी नास्ती त्येनेति। शेषस्त्वदर्न्न इति कैपूर्णाण्ये नग्रहणो नग्रहणादि
तिसमासो तानासमासा वयघत्वादिति भावः। पत्यर्थेति। पारसंधिरेध्येमरन्त्रदैध्ये पतीत्यर्थः। यथा दीर्घेति प

२१ देवमाचरन्नास्ते ॥ न्नास्थलविशेषणेऽजूत्स्यापानयपरस्पतिविशेषेनुस्यात्थ्वविशेषेण्ठलगतो निपातनस्येव ॥ युक्तं चैतत्स्वात्राप्यत्र
ष्ठितागमनमनयनं प्रमव्यं प्रतिष्ठितागमनस्य प्रामिनोत्रगारा तोपृष्ठिन्याः ॥ यदीनामसमासे वैशेषिकोऽपानयतीति भाष्यात ॥ एकचताक्र
रायेत्सयारगारस्मन्न ष्ठितागमनमयोद्वितीयापि स्त्रयां प्रसक्तं वा मापरत्युर्यायंगमनमनयो रूद्धौ यज्ञदस्यर्थकेनप्रमयमिसितं
नरशकार्यतक्रः ॥ न तनतारस्त्राजातिशालिनी शाला तोपस्मिन पस्मिन्नवस्त्युमादिपदेष्ठितोपेः ॥ परकोपेः शारेस्तत्स्थानमश्रा
नां यदानामसमासे विशेषोऽसंबंधस्तत्यरसपानयेत्स्थान विशेषेणाप्येवफलकत्रिषः ॥ प्राप्यं तद्द्रष्यपानयीनाद्रस्तत्वं तेऽवसर्थः
नद्दाहामसहायस्यैतिशेषांद्वाहशांकोष्टेयेन त्वांके विज्ञतेद्ययोः पर्युर्यसेबीजमाह ॥ प्रदक्षिणाप्रसव्यं तेचेपिदितेवार्से कं
किजवं प्रतिप्रदक्षिणप्रसव्येते वा ॥ अत्र मते गतिविशेषणत्वायानयः ॥ ननूक्तं गतिविशेषणइतिमतांतरं ॥ तथा च केयट ॥ तत्र केचि
त्फलकश्रित्यस्येव सवगारवृत्तिमानेयस्यायानयीनामित्यभिधानमिच्छंति ॥ यत्स्तु ग्राराएकपार्श्वएवसंचरतीति तत्रानभवमव
तिमत्यय ॥ यो हि ग्रामः पार्श्वीपार्श्वीन रनो यतेस एवापानयं नीयते अत्यस्तत्वय मेवनीयतेऽनयमेवेति ॥ एतद्धेयेनदेव
द्रीथीत्याहिलाभः ॥ कथमिति चेत ग्रामं वस्नेब हुग्रहु तेनिर्दीयाणं विभक्षिप्य त्येवे तिमज्ञवन्नेमानयोरन्यक त्वबोधनस्य ग्रा० २१

व्यर्थत्वात ॥ एवं चाकेनोरीतिषष्ठीनिषेधाद्वितीयाः ॥ तत्र भविष्यदधिकारविहितयोर्ग्रहणं तेनतुनमानं ॥ अत एवं शंहारीति
निर्देशः ॥ संग्रामं गतइति तन्नाव ॥ तत्कर्मताइति ॥ भावनामात्रकर्मणाइत्यर्थः ॥ संकोचेऽम कृत्स्नयोर्के देशाकर्मणोग्रहणं ॥ नसा
गपइतिपद्विज्जवंद्वितीयापिनस्यान द्विधावपि सेयत्सांप्रकृत्स्यर्थकर्मणोग्रहणापत्ते रित्कच्चेवाऽनेनदा षष्ठीविधौक साहच
र्यावात्वर्थप्रतिमेदेनाचयियत्कर्मतद्द्वनिक्रियाविशेषणत्वोकादीनांतुनैवं विधत्वमिति ॥ ततः ॥ षष्ठी द्वितीयातु भवत्येवा
ऽत्रैवतद्विधाय केसाहचर्यासावातइतिन्यायो बोध्यः ॥ विभक्तित्रेपेति ॥ ससमीयं वमीप्रयमेत्यर्थः ॥ अत एवा कर्मत्वा
पाप्यत्वा ॥ अव्ययत्वविग्रहत्वातगच्छतीत्यनेनेव विग्रह इतिषष्ठ्या सिद्धौ केवलं गतेति के विज्ञत्नास्त्रेयषष्ठीशेकासत्वात ॥ अत्र
नुगुअलंगामीत्यर्थेप्रयासो ह्यत्रितालंगुशब्दाल्ल्यपइत्यर्थात ॥ यदितु नुगुइतिस्त्रेलुसयंदेमतं असमात्यत्ययइत्यर्थ
स्तदात्रापिनत्रोकेत्यनेअव्ययत्वेन विभक्तिलुकः ॥ सत्वेननकोप्यत्रविवादइत्यन्ये ॥ क्रियाविशेषणत्वादिति ॥ फलत्वा
त्क्रियान्वयित्वादिति भावः ॥ गामीत्यनेन गच्छतीत्यर्थकेन विग्रहेतु षष्ठीवसमर्थ्यविभक्तिः ॥ चितेमिके चिन ॥ अलंगामिपदे
नेयावाकनेष्यतइतिमतेन एवगच्छतीत्यस्य पदविग्रहएवेत्याशयेन मत्तेसर्वत्रगच्छतीत्यक्तिः ॥ क्रियाविशेषणत्वादि

२२

तीयेत्यक्तिरवेति द्वौ वा संघात वा वीति। नीना जातीया नाम नियतव्यक्तीनां शरीराण्याम ग्रीविनां संघातेत्यर्थः। भा। रेति। प्रातिपदं तत्त्व मि
ति। लाक्षणिकमित्यर्थः। व्यक्ताविति। भाष्ये प्येवमेव। प्रतीतेरिति। प्रसिद्ध इत्यर्थः। क्रियाविशिष्टे ति। समाधान क्रियावाचकादि
ति भाष्ये साहित्यमात्रे विवक्षितमिति भावः। लोके विपरीतार्थप्रतीतेर्न चैवमानादिति। अव्यवस्था स्यादिति शेषः। अशक्त्यादि दिषिति
समुच्चयार्थकान्नतस्यायहणेन प्रमाणेष्विमतुपः अनभिधानान्नेति सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। प्रमाणे इति। तत्प्रकृतिविशेष
णमर्थद्वारेति भावः। परिच्छेदकमात्रमिति। न त्वायामपरिच्छेदकमेकमात्र्यानादिति भावः। कैयटेपि मात्रचस्तु विशेषणाप
रिच्छेदकमात्रेऽस्मरणादिति प्राह तिन प्रमात्रमित्यादिरिति हि। प्रमाणशब्दत्वेनेति तत्त्वेन प्रसिद्धायामायामपरिच्छेदकाद्धस
र्थः। अनर्थमानत्वादिति। शमो दिषि इत्यादावनर्थमानत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। पुरस्तादधीधः दिगवस्थितवस्तुप
रिच्छेदकत्व विवक्षा तदा इयमजास्ति प्रमाणत्वानुतुस्यनत्वकूः। अत एवाहीरिति सर्वे आयामविवक्षायां प्रमाणमिते
तं स्ववतीति भाष्ये उक्तं। अमात्सोलुगिति। एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्तरेहि गोमी तु च। तेहेति। समर्थानामिति सूत्रे रत्न वचपेनतासे
वद्धमहाविभाषया अप्यसंबंध इति भावः। तथा चाधिकेति। एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणात द्विगोः शेषे मात्रचः। ननु परिमा राम० २२

णार्थं तात अप्रामेः। तिन पंचकुडवा वास्तुन्वेति सं शेषेवाक्यमेवेति दिक्। प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति। कदाप्यायामप
रिच्छेदत्वादित्यर्थः। पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे प्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकमात्रपर इति भावः। अनुमायपत्तीद्विहस्ती तित्त
विंशत्ये वे ति भावः। न च द्विपुरुषी प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति ठक्प्रसंगो वा अध्यर्धपूर्वेति लुकि शालस्य वोचि
ता येन कथं तत्सामर्थ्याल्लुके कृतेऽनंतत्रहि परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रमिति सिद्धांत इति वाच्यं अनहितत्लुकी सत्त्
नहि तस्य प्रमाणपदमुख्यार्थविहितत्वेनग्रहणं प्रत्यासत्तेरितिवत्सनुसारेणानुमानमित्याशयात इति दिक्। ननु प्रमाणेऽस्ये
वेति। एवं सर्वत्र प्रमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रपरं प्रस्थमात्रादिति वर्षे दत्तमपि यावानव्यायावती रज्जुर्यावज्जलमधि
करणेनावहते चेति तिप्रयोगात्परिच्छेदकमात्रेत्यते इति भावः। भाष्येपि किं सर्वं परिमाणं इत्यत्र तेन प्रमाणस्यैव सिद्ध
मित्युक्ते। प्रमाणपरिमाणयोरैकार्थ्यं मत्वा मघ्व इति कैयटः। प्रमाणे वोक्त्वादिति। एवं चेह परिमाणग्रहणं सर्वतो मानमा
त्रार्थकमिति भावः। स्यादेतदिति। अप्रमाणमप्रमाणमित्यत्र सभाष्यान्तरर्वसत्रे प्रमाणशब्देनायामपरिच्छेद
कमेव प्रस्थमात्रमित्याद पद्म्यामाधव एकान्तम। सारि पुरस्तात्तरं विहितत्वादिति भावः। भिन्नोपाधिकत्वादिति। परि

२३

ग्राग्रहणस्य सर्वतो मानपरत्वादिति भावः। अनध्यवसायस्य मात्रान्तरीति आस्थिग्रहणोपपत्तेः। पर्वसत्त्वे प्रमाणापहृतो नायामग्रहणे प्रथमस्थेत्यादि
नाद्वयसद्भे प्रमाणात् ग्रहणयोग्ये मानेविधीयेते। एवं चायमार्थकप्रमाणग्रहणानुबन्धात्प्पु॰। पाधिभेदात्तद्ब्रह्म धाम सत्तेः। न
च प्रमाणान्तरत्वेनोन्मानस्य पिग्रहणं कुहित्यागोस्तन्वेयग्रहणापत्तेः। न तदीकारे उन्मानस्य कथं ग्रहणमपत्तो। वास्तिकस्याद्यामवता
रहितं फलोपलक्षणमहानन्वेवमपीति। वस्तुश्चेति। चेन मात्राद्यनुकर्षः। प्रथमश्चेत्यादेर्वस्तुत्वपक्षस्यात्रापि प्रवृत्त्याना
यवस्थेति भावः। पावतीव द्विरिति पाठः। इदं चोन्मानं वदेदत्वेदेशापायापि सत्वेनोन्मानत्वात् त्रिविधेति। प्रमाणा
परिमाणोन्मानेत्यर्थः। भावः सिद्धश्चेति। चेनार्थवैशेष्यमात्राद्यप्रतिघातयोः संग्रहः। न चैवेत मात्रैश्च प्रतिघेतः।
सिद्ध इति वाच्यं। सर्वतो मानोपाधावनिष्टस्य मात्रव्याप्यत्वात् यान्यासमस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। तत्रद्यीति
।नावच्छेदकमिति। तत्तच्छ्वार्थत्वसमयीत्यर्थः। अन्यथा। एकविषयत्वेपि प्रत्ययपरंपरयोः परिमाणाग्रहणे तु तत्सम
र्वतो मानपरत्वात्समाणाग्रहणानुवृत्यानदृश्यमिति। द्विः। विषयभेदात्तनमात्रमित्यादौ मात्राद्युपलब्धिरपि सिद्धा। अर्थ
भेदेनडावलंतान्मात्राद्युपलब्धिरपि सिद्धा। पावद्विषयभेदे च प्रत्ययोत्पत्तिः। विषयैकोत्तुनेलप्पुना मत्व॥ ॥माम दा०म०
२३

सिद्धेनकर्मधारयान्मनुर्योपइत्येतन्न लाभः तागोरवेणानुत्पन्नेरित्सलं। परस्मिन्नसत्ये। प्रत्ययसंकेपास्मिन्नवहलामिति द्विकैकत्र
नेचापवस्तिन्वतिर्मायाचः तत्त्वंविधिनिपातैः तेपतके वत्नेयदेवहत्योपदसंत्रेवेऽइपतपरिच्छेदोइपरिदृसेनततः मितिता
नाति। औपनिषदवेदांतिनः संव्यापाः परिमाणमिति। करणस्यकर्तृत्वविवक्षया षष्ठी। परिच्छेदक इति भावसाधनः।
परिमाणशब्दइति भावः। तस्मिन्नकर्तुमेयपः समर्थइति। तद्विषयः प्रमाइति यावत्परिच्छेदकस्तेव्यापकोपि परिच्छेदस्य
विषयत्वात्संव्यापरिच्छेदविषये प्रत्ययेक्रिमावर्तमानत्वेबोध्यं। करणकर्तृयोर्नेनसाधनेस्वेतिसमासइत्यपिवकुंश
क्यंकेयमेषामिति। नात्रपरिच्छेदकत्वेनसंव्याविवक्षिता। एतेन संव्यापाः परिच्छेदकत्वाभिधानात परिमाणग्रहणो
व्यर्थमित्यपास्तं कुत्सात्रक्रियमर्थस्तदाहाव्रतानामिति। बाध्यत्वादिति। मतिभिन्नत्वेन आशुनश्यत्वाधकत्वा
त्यपिबोध्यं। एकत्रिंशमिति एकत्रिंशतः संव्या। विशेषाएवनसंव्यासमुदाय इति भावः। अत एवनोत्तारदिति म
तेःमेत्यादेरितिचरितार्थः। इहनस्यादिति विंशसंत्रेव्यपदेशाभावः इष्यते। अथः परस्मिन्निति तत्र विंशतमिति
भोष्योदाहरणान्न अवयवः प्रत्ययार्थइति। बाधीराखेतिवदिति भावः। प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवेति। तत्सह वनितधर्मस्या

२५ ग्रुयलक्षणं तच्चेहापीति। नैवैकाचश्रणां परागां जलमिसन्नेनापत्तावयस्तत्संख्यापरके तेन विवक्षितलक्षासमासपार्थे तत्त
हा एवं चेति। चमंगाणतेइति। अनेन तस्मात्त्वेन विवक्षारर्शितास समेतिति पुकुसत्त्रे भाष्येतुसहविधानमुक्तं यद्दृत्ति
ति। पएव सत्त्रे। नांतारितिसत्त्रे मुगेवात्विति पाठः यंजनस्येति। उत्तरच्च महितस्येति शेषः आरे रवद्दा। व्यंजनसहि
तस्येति शेषः। नचत्त्रेव्यंजनसहिताचएवासात्वव्यवहारेतो हव्यसमासः कुतोगतं आह। विशेषणे त्यादिद्वितीयेती
ति विभाषाद्वितीयात्तृतीयेतिनिर्देशात्स्थिर्यः। इडादेशात्वेनत्वइ अत्रसेगः द्विरार्द्धशस्येतु नदत्त्रवणमसंगइति
भावः। निपातिताइति याननार्थपठितादर्थः। एवंलोकमपि हाइत्यस्य प्रसिद्धत्वणा लोके व्यवह्रियमाणाइत्यर्थः
माष्यमतमिति। भाष्येषष्ठ्यादेशेतिसत्त्रस्थासंख्यादेशिसस्ये कथं प्रयोजनमुक्तोतदेतविध्याभावात्सासिन्निन्दका
इत्समेवज्ञापकमेतत्स्यकत्वोतदंतविधेस्तेनैकविंशतितमइति सिद्धमित्सकं लोकिकग्रहणोतुतदसंगतिःस्पष्टैव। अत्र
यमेवनिषेधोग्रहणावतेसस्यतयविधिविषयत्वेमानमितितदाशयः। नैतत्सिध्येदिति। महत्वादिप्रसक्तमप्राप्तेः राम०
तपिबोध्यं। किं शातस्येयहणेनेति। नवमहत्वादिसंग्रहार्थं तुजरस्त्त्रेपियं ग्यादिसत्त्रस्थषष्ठ्यादीनामेवग्रहादिति वा २५

आयरवमपिशातग्रहणस्यैवेयर्थ्यापत्तिरित्यभिमानात्तत्संख्याघयमितिनिमहत्वादिसंग्रहार्थतदावश्यकमितिसपिबोध्यं। नुषष्ठ्या
दिति। आवश्यकार्थमापिभविष्यत्सर्वकत्वात्भत्तत्वर्तमानयोआवश्यकत्वं घोतनस्यैव। फलादिति भावः। अवश्यं कार्ये का स्येतिबोति
प्रयोगात्का चित्समग्रेवेतितात्पर्यं क्रियाविशेषणत्वाभ्यामिति। लौकिकविग्रहवाक्याभिप्रायेणावोध्यं। द्वितीयायाप्रामिति। इदम
पीचामतुरोधेन। यदि तुडुत्र्येकशेषः। इति अनभिहितइतिसत्त्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्धिकरणपर्यन्तमुद्दनाभावेतेनाकिंपारी
तदावश्याप्राप्तावामितिबोध्यं। तत्राधिकयशर्थेनत्वेषोभावेनपवानुभवात्त्वष्यपवादसमत्तेषवेमेनतत्वंततदमयमायवा
दस्मन्तइति बोध्यं। समस्याविति। तदस्मिन्निति सत्त्रेपप्रिभृत्यशाच्याहारात्तत्यमीतिभाष्यात्। होमा गोः अभिहितत्वादिति
इदमध्याहृत्यावरीडाणोनेत्वभिप्रायकं। अधिकाधरीस्यत्रनुलाभानाधिकरणपालयमा। डोणोनेतितिहेतौ तृतीयेतिभा
ष्यानुसारेणायुक्तं। तत्स्यार्थइति। साधानस्येवप्राधान्यानुभवात्त्राकरेसहशब्दः साहित्यमात्रवाचीति भावः। गोगो।
तौ भाव्यायदंभयो। नेष्यतइति। अनभिधानादिति भावः। वनितिकृता चेति। तावनितिचेनेति वा जिके यष्ठेनत्यपेनागद्ध
तिषद्वत्स्यहारतामाष्यतोप्येवमेव। लभ्यते। तत्रोदाहरणेपररतापत्ययस्येवलुकोदर्शनात किंचकनोलुगवकुम

२५

ग्रावः स हविर्धाने वाक्यमेवैष्मानाभावेन चोदस्य त्वानुपपत्तेः तन्मतेऽइति। अनेन भाष्यविरोधाद्वार्त्तिकमतमनादेयमिति
सूचितं। अघमुक्तइति। अघसम्बाद्ध्भोजनेनेत्यर्थः। गोः पुरुषस्येति। प्राणिनामुपलक्षणं। ग। वामित्यस्य पदस्य शेषत्वा
त्वे पि नित्यसमासे सत्यन्तरोपः। तेन हिरण्यपात्रं विवृतिः। एतेनान्ये वृक्षाः व्याख्यातप्राय शब्दस्य परदारे रशोऽविषमानप्र
वृत्तिप्रसंगमेवं वान्येषामिति यातनमित्यात्मे हिरण्मयेऽन्ने च ये पितृणां यतेः समस्याये सेन्तरइति। सम्प्रति मीणापकृत्य
सैवे इत्यर्थः। अनिवर्त्तितइति। तयोः प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रवृत्तानि ईर्शेन शास्त्रसंकोचे मानाभावादि
ति भावः। अतएवाह मत्स्यमित्यर्थं मद्दानिति निर्विवक्षित एवेति। अतएव गवामतीतत्वे नागत्वे वा मनुष्याननस्याधु
त्वमिति भावः। स्पष्टं वे देसर्वे भाष्ये त्वशब्देनापीति। बहीदित्यादूनाधीत्यर्थः। सहस्रगोप्यीति। बहुव्रीहिसमासः। गजो वि
शेषतो। महस्रगोमिति स्वपाठः। संज्ञाभावेन समासलेभात्तत्र ज्ञापकेभ्यात्र उच्यतेइति। इंडीतिपदेनेत्यर्थः। न
त्विति। अतएवाय निरेकासिद्धमिति भाष्ये सेगच्छते। चूडावान्वस्त्रइत्यत्र स्रसोवदादिः न तत्रे हीति। अतएव भा
ष्येऽत्रैव सन्नेतद्वार्त्तिकोक्तिः। मिष्ठितप्राकोइति। न च घुटु भ्योम इत्यस्य नित्यत्वार्थं तत्र विकल्पात्प्राक पठितस्यहि राम० २५

नित्यत्वं नाय्यमिति वाच्यं नेषां तिष्ठि शब्दत्वेन तत्र दर्थस्यमतुपाऽभिधातुमशक्यत्वेनास्यनित्यत्वसिद्धेः न घुडुभ्यांमिति त्य
मित्येव सिद्धे ममडित्यारेवादइति। अनम्यामप्रत्ययत्वम्मः स्यादितिभावः। अन्नो दाजमिति। मत्स्यपोलजितिभावः। ध्वनय
त्वाहायत्विति। विपादिक्कालेइति। पद्यपिजोत्वादिभ्यो णाउपसंख्यानमिति वार्त्तिकभाष्येवूपादिकइत्यत्र दृष्टं तं तथापि
कोऽडलमाह। चर्यादिहीर्थकमेवेवाति वत्वाघाशपइति भावः। पद्यपीत्यादिपकोस्पष्टं। महत्स्यलालमिति। इदमादर्शकारा
नुरोधेनभिन्नानित्रालिकोइवयत्वानिपत्नीतिकेपटः। पत्नाल स्रोतस्यन्ये। नानागतानीति। नानागतानीति। नानाप्र
कारत्वीत्यर्थः। इतिवक्षितदर्शकेपटानुरोधेन। पदित्वमपवीत्यादौ वदंतमात्रेत्रास्यानोयमिष्ठितिहित्वस्यैवेत्यन्यते
दायवक्ष्येवेति बोध्यं। कर्त्तव्युत्पन्नप्रज्ञाशब्दास्य संज्ञापघ विलिदे किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्यत आह। प्रज्ञादिभ्यश्चेति वि
ष्ठित्त्वमेति। पस्पइव्यत्वाभावे विष्ठित्वस्यापि प्रति विधाने पुनः संधानमभवतिसावनितिरित्यर्थं इति संभवायः। अमंतत्वा
दिति। अदेतत्वादित्यस्यानुपलक्षणमेतत्तनत्वात्तमः समह। तत्रोणतमिति। तमोऽस्य स्यांसेत्यर्थःत्वासप्तिकाइति। निम्नो
न्नतरूपेर्थत्वासप्तिकाइत्यर्थः। इरितायोसवः। स्वारमत्कणाइत्यर्थः। इर्वेसइति वसादेव बीजहीराव स्रोतोसप

२६

रितिभावः॥ अनेनुडुः॥ शायेत्याहुः॥ अनभिधानादिति॥ अत एव भाष्ये अत इत्यनुवर्त्यावैयाकरणिको न भविष्यतीत्याशंक्य समा
सांते वृत्ते भविष्यतीति समाहितं॥ अन्यथा बहुव्रीहावैयाकरसिध्यांतसंगतिः स्यादेव॥ अवीचामनुमोदणाह॥ अन इत्ये
वेत्यादिभाष्याभिप्रायेतिवक्तत्तोभाष्याभिप्रायवर्णानां रूपत्वादन इत्यस्य निवृत्तिरेवोचिता॥ गोविंदीतिरोकविंदीतिर
स्मात्तीतादौ तत्र नमिधानात्किं चानुवृत्तौ गोशाकटिको न भविष्यति शाकटस्यादेवनवृत्तौ भिद्वावपि शाकटिशादेवनतो
गोशाकटिमातिस्यायते रितिभवन्तस्ते भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् पक्षांतरमिति॥ आपवामत्वोतान्मात्यथी यो लुप्यत
इत्यनेनावयवषष्ठ्यमुदायेउपचारमाहाइह तु मुख्येर्थवृत्ते संभवति उपचारेमत्याश्रयेन पुनः इतिकेयरउक्तो
आत इत्यनुवर्तेति॥ इदंविनैव किंच आत इत्यनुवृत्तौ यदि एकगोपूर्वी ठाकारांतादित्यर्थस्तर्हि एकशतिकामिद्धि
एकगोपूर्वी ठाकारांता ह्वेस्यर्थे अमाकारांतेभ्योपि ठञापतिरितिदिक्॥ ततो निष्कमिति दीनारादिष्विति शेषः॥ आप
कादिति॥ कमीति॥ कमस्तये उपचारं विनापि निर्वीहइत्याह॥ चिः॥ तत्र एकगोपूर्वी दिनिमित्ते भाष्योदाहरणादिति॥ वमकसेकाति
जितिस्तत्रे समेव तरइति भाष्योदाहरणाप्रेत्यपि बोध्यं इत्याहेति॥ कीचित्राष्यस्येवमेव पाठः॥ आयुधाज्जोपिपर्वतादस्य राम०
२६

नः स्यादिति॥ पर्वतशब्दे तु न विशेषः॥ पर्वतशब्दस्मद निवृतत्वेन न विषयस्येति॥ पिद्दस्तेन वायुधसत्तमपातपिननिबायुधस्त
त्वात्॥ पर्वेधातोरतः चिश्रुतो दाज्जोपिपर्वतइत्यन्यतः॥ अय सिद्धोत्पादिति॥ स्पष्टाति वक्तोगपुनरेतत्स्वविष्यतिमर्ह॥ स्त्रिसैनो मह
इतिएतस्मात्॥ व्यानपरभाष्यविरोधादित्यर्थः॥ मरुच्छब्दस्योपसर्गत्वविधानसामर्थ्यादजेंतत्वाभावेप्युपसर्गादिति
त्वैमरुतः॥ मरुच्छब्दस्योपसर्गत्वादजेंतत्वाभावेप्युपसर्गादिति ... इति फलाभेदापाद्यापि
पिपाठ एव उपसर्गश्चाभिवर्जमितिमरुत्सवायुधस्तत्संतुनातत्वेवोपसर्गत्वत्वोणीतिपरादिति भावः॥ तदेतत्ध्वनप
नाह॥ स्यादेतदित्यादिना॥ अव्ययत्वेस्यादिति॥ तयाचमरुच्छब्दो इति भाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रयणानापतिरिति भावः॥ उत्तर
मिति॥ अन एतत्स्वव्यानिभाष्येनोदात्तज्ञानिनत्वविधानिति॥ अतएवोपसर्गश्चाभिवर्जमितिपिरस्वरोपिनमरुच्छब्द
स्य घमेवपित्वमाहेति॥ ततासेमध्योदात्तत्वेननित्वेत्रफलभेदशब्देदत्स्वर्थः॥ एतद्वृत्तिविषयकमिति॥ तेननातिप्रसंगः॥ त
सेष्वतितत्स्यिति॥ आद्यादिभ्यः॥ किंसर्वनामबहुत्वेइति॥ एतन्मेत्रघटकाभिशब्देदत्स्वर्थः॥ एतद्वृत्तिविषयकमिति॥ तेनना
भ्यःपरस्यतसेस्तमिल्वादेशाइतितदर्थः॥ इत्यादिकमिति॥ तेषु तत्त्रयत्रैत्वमादिशब्दापत्तौ नेहेति॥ अन तस्वकारेइत्यर्थः

उकारोणेति। सहितस्य वीनायत्वेनोक्तं स्वयाभिवर्त्तीगोगामिरित्यादौ विकारानिर्देशः गुणेति डितिवृत्त धातुस्वरूप भंगामिपातस्य
धातो योगं अष्टाध्यायी नाम भीतं त्वायत्तमपलो यइतिसूत्रेण एषमुक्तो रितिरिकुः। इदमितिः ष्कातसमवायरमित्यु
र्थः। व्यक्तिकारत्वादेति। भाष्यो त्त। योऽयं योः। पस्यायोर्थ्योऽसुवाहर तमाहेत्यर्थः। अनभिधानादिति। अन्यथा समर्थेय
सादेनद्यतीतिः। यथा हरिरित्यायत्तस्त्रोहरित्तत्तस्त्रोहरडति बोध्यपत्नेः। हरिस्त्रोहरडति बोधनापत्तेश्च।
भिन्नेनेतुयथ्यका न्हरित्यकारवान हरडति शाब्दबोधे वृत्ते सर्वो यः फलतीति बोध्यं। नजातीयइति परि
यात्वपिप्रकारवतिस्याज्ञदाजीनीयो यादानेन्द्रार्थस्यारितिभावः। विधानस्येति। इदं च स्याद्यनुरोधेनेतिबो
ध्यं। विधयुक्तगता पश्च प्रकारे भवंतीतिवुभाष्यं विधानं विधइति धन र्थश्च त्रिलिंगइति कपश्च विधश इत्य
र्थइति समासे एवं वैकार्यो। विधेस्तत्रयमवंतीति सक्तिरेवतामकारइतिसामान्यस्य भेदको विशेषइत्यर्थः।
अतिमातिस्त्विति। अत्रमागेकारशाप्युइत्यनप्राप्तिः। अतएव विभावादिनीयोतिसूत्रमत्राव्यानभाष्ये मेतेग
छतो। इत्यनेनेति। ततः प्राप्तिसमर्थः। इतिभावइति। एतन्नाष्ठीनत्वं। प्राधान्यादिति। तद्धितो च समितिशेषः। एवंच तम०

२७

स्वार्थिकप्रकरणे विरोधो भवतीतिपश्चात् एवविरोधनं भाष्ये भन्नाए वैसंबंधेयाषष्ठीन्नदंतादित्यर्थउक्तिनदृत्य
ने। श्रेतन्तुडितिसूचकं नीबाहुलकादितिभाष्यस्त्वस्तः। भावेस्यने। अत्राधकान्यकान्यपीति। इदंचसनुरोध
ने। बाधकाभावेति सर्वादिसूत्रे भाष्यात्। एवं च बह्वीः साधुरेव अभिभवइति। पापेक्षयेनरस्यन्यनीकरणा
मित्यर्थः। मकमेकइति। अतएव भाष्ये फल्गुरिति इतिज्ञापनस्य प्रसयार्थत्वपक्षेकातीमतिनेनेका
लेकेलितनइतिप्राप्नोतिकालतइतिद्विती यो तास्मस्यापारनंत तान्न याहिमती। भावस्तुडेनुत्वेएष
दोषः। किंतु इति। अनेनकेल्सुडंततां ध्वनिता। अतिशापकनेरिवर्जयानात्मातिपरिकान्त्वार्थप्रसय
इतिसत्रोर्थः। अतिरापविशिष्टार्थवृत्तेरित्यस्मत्कृतः। पार्थवृत्तेरित्यर्थः। अतिशयो वृक्षनइति। इत
एभिभवकर्त्वविवस्यनरत्यर्थः। ततः प्रवर्त्तनेरति। अतंगत्वेनव्यत्पत्तिपरपदांतरेलान्वेति। तिथुसत्तावत्ता
र्थइत्यलिंगसंख्याकारकेप्रयुक्तकार्पत्ता भो जरमिसर्यत्तदाहवितनोवइति। इत्यादहरितिभाष्यानु

कत्वमत्राविनस्त्र स्याद्रत्नमिति। तैत्तः। प्रयोगः ध्वनितस्यैतरभावो ऽस्माप्यस्तेमाप्येनतत्र हिस्माहताप्रस्याव्योनेऽ
स्यं तस्याश्चिकानामसं तमंतमात्वाद्दर्थाभानयरिपर्यायरक्षियमविषयाभावेन चक्रयंहरितिके स्याज्ञोक्ताहतोता
रा व्रः प्रकृते संतरमात्रिदृत्यनं। त्रसंतस्याश्चिकतरएमवेतत्रहर्यातैत्तेन सिध्यर्यंतदीवरपकंप्यारिस्याकुः।
न द्विवचनमिति। ननु ह्रद्रो द्विवचनंरा व्र इति भावः नैनात्संकेव देवदत्तस्य वरेवरज्ञोभिरूपतरइतिसिद्धं। त्रसम
रो द्वयोश्चैतस्मेनैकत्रामित्रार्थे बहुत्व प्रावविभात्तात्तसमवत्वनिमित्तकरा [illegible] पकार्यप्रवर्तकोनत्वेकत्वनि
मित्तकमिवर्त्तकः। नवरंतोष्टस्यदंताः स्थिरधनतरा इति न सिध्येत समाहोरस्येकत्वान्नवर्त्तिपदार्थानां बहुत्वा
त इति वाच्यं। तथो विशेषणोपसर्जनयोरनुपादानादिनोः। लसरा वर्त्तिपदार्थस्याप्य र्थद्रूपमतियादकत्वेनापेतेः।
प्रतियामतइति। अयादाने इति शेषः। दुवीरत्वादिति। तत्र सामावाहूल्य पितो ध्वे। एतेष्ट्रतारनादिति। स्यां
रिभिरितिशेषः। विभजनीयो। विभागावधौ। त्तद्यं उपपयस्वं। नावश्यकमिति प्रकारादिनो निर्धारितिभाव्वं राम०
मत्वज्ञात्वयोरपि निवृत्तिरितिसयारसत्ता ध्यायीस्य कार्यप्रवृत्ति योग्यता ऽ प्रवृत्तिः। तदेवाहुन मागोव २२

तयोरप्रवृत्तिरिति शेषोध्यादिति। एभ्यः परत्वोत्तसयारसत्ता ध्यायी स्यक्त्वाद्वेसपितोध्वं। तुरितिसूत्रमिति। तुरिके सेषः
विनिसूत्रमिति सर्थः। न स्यच्छाद्रसत्वे तु निमित्तभंजे एत्रीयसुनोस्कारसत्वो रितितेध्या। तुम्यक्रूदसी तास्येष्ठ। निपर
नःपर्वका पत्वाभावेन गोवत्तिरेशाभावात्। द्विवेदेति। नवतइरह गासाम प्यातस्याहेराकतिगणत्वेने मतिभ
द्यार्थामिति हृसि दृकोऽम्भवारिवक्षेपिद्वादौप्रसयसेकम्भव्यवृध्यानादप्राप्तिशंका वारणार्थं एवंमात्र
स्येत्यर्थकं तदिति भावः। वर्षिष्मेतीति वाच्यं। वर्षीदेशस्यवाचितो ध्यैनेष्ठनिज्यादेशं नरचाध्यायन्नो वर्षिष्ठं इत्य
धनापत्तेः। अनंतत्वाद्वेति। इष्ठ परिभाषायां स्थ साकारकारयोनेगुराडइतिभावः। ओत्सर्गिकत्वादिति। सिध्य
या। तिङो तेवांपि एकवचनमिति योगविभागादितिव। भंगामे वाहत्यज्ञोयइति विषमस्येतितन्नलकरा
देस्यैवप्रयोगादिति भावः। पाकृत्वे। प्रत्ययस्यप्रवर्देशत्वेऽपरत्वादवेति। पुरस्तात्प्रवाव सेनदर्थत्वानः।
अभिधेयवदेवेति। ननु पचतितिवरितार्थः। तेन प्रकृतिलिंगाद्यतिक्रमोऽप्राप्त इति तात्पर्यं। सुपइतिवेतिके

२५

त्विात्रिपरिकल्पस्येहयांकु चित्तुबेतस्येदेरिसर्यत्वाभ्यथसुभयोर्नुवत्निरितिविंभ्यां अविशेषयोर्विविशेषो स्वभावेनेस
र्यः।नतु सुवंतस्येति। अत एकादेश स्याकच्छार्थः। केको वेदस्येवम यमिति भाष्ये पंग छो। हल्ल्मइति। अत्राह विश्वस्त अभा
षितपुंस्कत्वे तिविकल्पात्सहेइत्वाभावः। सुलभ इति केस्पिति। नकस्यापीत्यर्थः। हल्लतदिति। अत्राहुर्विशेषणयोर्विभाग
सामर्थ्याद्दहवइत्यस्याशंस्येधत्वेनाव्रू वाप्योजनतः। कठवसि भर्वं वचकाइति वस्यायइति। यस्मिन्विधिरिति अत्राय
योपस्थितमक्षजमत्ययस्थ्यविशेष्यस्यत्वादितिभावः। औपदेशिकमतिसर्वं तु नारियुहल्लो व्युहदेवप्यत्रो कायाभाष्या
संगतेः। न ठावस्त्वायामिति। मितत्वादितिभावः। कादेश्यार्थमिति। नव्यौव स्निकम्मिदूपेठ यथा स्थितेन सामान्यापेसंज्ञाप
केनसर्वतः। एवंमिकादेशापन्निरितिवाच्यं। साक्षाद्धलनुस्मा ज्ञापकमिदृस्मार्विविकत्वेननमत्वाद्धिषयेऽप्रवृत्तेः। एवंरीत्या
फलांतरमपिसंभवतीत्याह। किंचेति। चतंभवेनेति। कारेनबाधादितिभावः। तस्यर्थमयीति तत्रापि कारेस्यासर्वनित्यत्वा
त्वीयेइकारेणेचितिप्रवृत्तिसमितिहितिभावः। सेवएवेति। एकारस्यैव स्यायन्निरितिभावः। अकृतव्यूहपरिभाषयेति। पूर्वस्मि
नोवस्यान्नहेकारादेशो यस्मादितिगुणनिमित्तविनाशसंभवेनासत्वादितिभावः। ज्ञापकस्य अकृतामेघोरितस्यविशेष राम० २५

परत्वादिति। अस्वार्थिकप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः। इरियत्कृतेनेड्स्यपरस्येति ज्ञापकेन यद्वांतरेनिमित्तकार्यापेक्ष्यां
नंगस्याप्येकादेशस्यपरत्वमिमस्त्रेनेरी घइति उहोदाहरत्यामिति। अत एवनामसंवरिता यें अस्त व्यूहपरिभाषयेति। अ
स्यपघयीत्यादिः। इस्युपलक्षणाइकारेशायपयंतेनजनत्वात्सयादसत्साध्यपीष्ठकार्यप्रवृत्तिर्योऽप्युत्तारकत्वाघप्रवृत्तिरि
त्यपिवोध्यं। परस्येतित्यो पेऽइति। अस्यमित्यनितियापीनित्येषः। इकेनिमित्तीवत्सवोतिमसंज्ञासत्वाघम्नवत्स्वानास्ति द्विति भावः। एक
नित्वत्वादिति। नवास्यापिस्का। निवत्त्वस्यपांपरयापदेतविधिप्रायकत्वाभत्वेपिनपदेनेतिस्थानिवत्त्वमितिधत्वइतिवाच्यंप
उकेपिदेशायत्रेःपरितृाद्दत्तोयावदुश्चैअपमात्रात्स्वत्वोपविभापकवचनप्रमाणायाः। स्त्वेपिस्थानिवत्वेनहिमके
पितुसं। इष्यतेइति। एतस्मुत्स्थलोदिघिनिमित्तेभाव्यस्यत्वेऽवधेऽकाहरपर्वंयस्ताम्नामितिवात्तिकेपरस्वादितितत्त्विषयपक
मितिभावेनधर्मोत्तरत्वात्। वाप्यत्वादीनाअश्वेनास्थायामुत्पन्नत्वादीनांवाकयोरनन्तरइत्यादि। इत्सूचकत्वेनपीतिस्यादि
प्रयोगःस्यादितिभावः। एकस्येतिकिमिति। द्व्यार्थेऽपि एकस्यैवनिर्धारणादितिप्रश्नः। कर्मतीति। हि कर्मकेनिर्धारणादइत्यर्थः
स्यानरेति भावेन इत्सौयीति। अपिरवोर्था। अत्रैवस्मादित्यर्थः। नत्वेकनिर्धारणाद्तिभावः। डतमवेद्यत्वादिति। अत एवका

३०

तरकतमाविति। सूत्रे जातिपरिप्रश्नग्रहणं बाधकं तत्र कात्राशब्दार्थकतमसमाहत्वर्यप्रयोगोपपत्तेः। अतएव कतमः कतमो घोमायघोततति
द्वित्वप्रकरणोक्तं भाष्यप्रयोगासंगच्छते। तद्धत्वादिति। बहुषा लीनृषु कश्चिलंचित्स्यच्छति कतमो देवदत्त इति प्रसपद्धति मते
भाष्यप्रयोगादिति भावः। इति च न कर्मव्यधिनिजातिग्रहणात् कनव्यलेनात्वयं परिप्रश्नग्रहणानुश्लेपार्थं निवर्त्तयं आं
वरयकमिति बोध्यं। आकारइती नि पूर्वमूत्रसंद्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्यव्याख्यावसरेन। यदि इत्यर्थः। अनुवृ
नेह्रकत्वादिति। अनएवावक्षेपणाइति सूत्रे कुएतयोरर्थयोर्विशेषइति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। नमादयः प्राग्वक्ष
पणोकनोनित्याइति तु प्राधिकमिति भावः। घोनकरत्वादिति। सूत्रास्तैरेः शब्दमयादस्य तरथ्यालापाञ्चाक्तिः पूर्व
व्याख्यानेस्वार्थिकप्रकरणाविरोध इति बोध्यं तद्विषयादित्यस्य तद्विषयसबोवयवं केदित्यर्थस्तथैव भाष्यउदाहर
णात्तत्फलमाह। आस्त्रीश्यामइतिः एकएवेति पूर्वपरभूतएवशब्द इवार्थविषयोनोत्तरपरभूतस्तद्विषय इत्यर्थः। ए
कएवेवार्थइत्यस्य समासस्य पुनर्नेवार्थइत्यित्रिरिति कश्चिद्गल्पृहतः स्वोक्तिं व्याचष्टे। सचेति। सएव सार्थः समासोन	राम
रमिवार्थयोगसंभवेपिसमासेद्वाविवार्थौ नान्तभूता विस्पष्टयः स्वान्ते काककतालः उपाध्यतस्याणः काककतालीमहानीव	३०

अहः काककतालमिवेति। आकाइति। विग्रहस्याभावेस्फतिनमत्राहचिक्ः समुदायइति। कनंतइति। कनंतइत्यर्थः। कथं तत्रमोनेतिभावः
समुदायस्ये। अत्तावपवभेरत्वाद्धहुवचनमस्य उत्तेजोविमिति। शरीरतयाभेन जीवित्वमित्यर्थः। संघविवक्षायामिति। संघलक्ष
णेइत्यर्थः। आयुधजीविसंघादिस्यनुवृत्तेरिति भावः। किंचवैयोधेयस्याकइत्यादिर्यं योहस्त्रानुरोधेन स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे
भाष्ये संघाकेति सूत्रे अत्रभ्यस्य रूपगोत्रस्य वयहणामिस्ये केरिदंविंसंभवरूपापाधिरिति। प्रकृत्यर्थ्यायाविरित्यर्थः। सम
र्थेणमात्रमिति। रजकायवतंत्रेरस्यानित्वमित्यर्थः। एतत्त्वेति। तत्र मध्यवर्गपदेनमुख्यादयत्नस्येव ग्रहणात् केचित्तु दानाचे
कदस्यातियोगपिवीप्सा दिवक्षायामेतंगत्वादयमेववुनत्समपदांतस्येतियाथदंड्यवसर्गयोगत्वानिमितकेत्वे
नवह्विरंगत्वात्तवीप्सी तु वुनघोस्वेवस्यां तं शत्वमित्याह। आहृति। अत्राविस्फस्त्रोसताल्वांतप्याहिसमतिव
वस्त्रोरित्येववद्देन। श्लीलिंगमिति। क्षीत्वमित्यर्थः। सूत्रेनु स्लेलादिस्मपुत्रमत आह। पद्देति। स्वभावतो वुत्रे
तौत्रिपामिसन्यत्रा उभयआयीति। उभयवतीत्यर्थः। व्यामिरिति। अत्रशेषतः। सवेधइत्यर्थे सामिवचनेनेति। प्रव

३१ तः समस्तत्वेतद्व्ययेवेनेत्यर्थः। असमस्तत्वेतत्वंनिहितेनेत्यर्थः मंत्रमां। कर्त्तव्यार्थविषयोविचारः ननुगायत्र्यादिर्मन्त्रइत्यु
र्थः। योहीति। कुत्वादिरूपइत्यर्थः। आकरेष्वन्नैवकैयटादियेर्थो। ध्वनितंचेदृशानांनित्यत्वंनित्यकोटिस्योगता। विसन्नमाष्य
डत्तरइतमयोस्त्वसन्नत्वार्थिकत्वेनतान्योविनापिप्रकृत्यास्वार्थप्रतिपादनशक्यकर्तृप्रितितयोर्ननित्यत्वं आवाच
केति। वृहतीशब्दोहिकतो। वाचकइत्यर्थः। त्रियेत्यादिप्रकर्षेणागतिशीलापूर्वदेशस्थापूर्वकालिकीतिव्यार्थप
त्ययात् संख्यावाचित्वेपीति। अपिना। रुचिर्बोधिता। तद्धितंतुबहुत्वावृत्त्वात्रायंसंख्यावाची। अतएवबहुगणेतिसूत्रेनैव
हृदादीन्प्रकम्यासंख्यांसंख्येयाहसंख्यावदितिगम्यतेइतिभाष्येउक्तं। संख्यात्वंचनियतविषयपरिच्छेदविशेषहेतुत्वं।
नचबहृादौतत्। बहुत्वादिकंचआदिसंख्याव्याथ्यकोधर्मविशेषः एवंचबहुगणेतिसूत्रंविध्यर्थमेवेति। डतेश्च इ
ति। अनुनासिकत्वविशिष्टस्यैवतद्ग्रहणादितिभावः। अयमपीत्संज्ञकइति। विधेयविषयेउच्चारणार्थस्यापीत्संज्ञालो राम॰
पावितितस्यलोपइतिसूत्रेभाष्येउक्तेरितिभावः। निकर्षविरोधादिति। एतत्सूत्रस्थतदीयनिकर्षविरोधादित्यर्थः दिवस्त ३१

दर्यस्येत्यादेःप्रेष्यब्रुवोरित्यत्रचशेषत्वस्यानिवृत्यावृत्तौ यैतिसत्रेपिनस्यात्संबंधइतिहरदत्ताशयेत्रेयत्नेपत्यामांतादि
ति। प्रकृत्यर्थबोधकादित्यर्थः। नत्वाहाप्रकृतेर्योत्यइति। तद्ग्रहणांमत्वर्थमितिप्रकृतवचनेवतेभ्योनेत्यप्रथमांतत्वमेवस्या
भवतीतिभावः। उच्यमानेतेतिनवचनशब्दोपमरतिप्रत्ययार्थयोः अवकृत्यर्थस्यमपरप्रकृत्यर्थविशेषणतां लुडर्थ
स्यविधेयप्रत्ययविशेषणतेत्याह्यान्याय्यत्वमिति। वाचोपकृतेति। लुप्सुसम्पन्नतेभिन्नेपदेवचनेइति। वप्रत्ययार्थे। कस्यचन
नाधिकरणइत्याकांक्षायांप्रकृत्यर्थस्यैवलाभात्स्यैवलाभात्स्यैवोच्यमानेतिसामर्थ्येनैवमुक्तेः। लुपीत्युक्तमिति
। लुडंतौक्तेवचनाधिकरणत्वमित्यर्थः। मयडथैइतिनवैवंस्वार्थिकप्रकरणविरोधः। आमेतन्मकरणपाठस्यवा
रितार्थ्येत। वस्तुतउच्यमानताप्रकृत्यर्थस्यप्रापिकी अतएवनिजामयोध्यामपिधावनीमयेभवेन्मयोव्यापतिना
वनीपतिरितिसिद्धं। भवतीप्रचुरइतिहितार्थः। भवत्याःपरोहृदयइतियावत्। अतएवानेनमयाधिकरणेविकारेउप
वेतिवेन्नप्राचुर्यादिरितिसत्वेपनन्मयइत्यत्रपाव्यन्तिवस्थितौत्यागेनाहितत्रोच्यमानताव्यवस्थिकीभावेतिदिकू। वचनादी
तिसुवेतिसमासेनप्रातिपदिकत्वमित्यन्येकं। हृदिपगतादिति। नेतेमयेक्ते। रिक्थिपदत्यानदइतिकेडादिसत्वभाष्य

३२ तु अजंतकं द्वारियं। नत्रैवानिषा नोंगयुम्हावितन्वात। कंड्रित्यादिकं त्रैर्थान्नवुपामय्यन्तेप्येधि। विभितिनद्दास्यवैपैर। आह
नञ्चयकेतेनेरत्तिभिषगिरकोकत्रै वीवगमादि। साद्राशयः पितरएवदेवतेति। त्यप्यमानइश्चौर। स्याइत्यर्थः। अत्र एवस
ञ्चदेवताद्वन्द्वस्य परनिपातः। पत्लांतमाहेति। एवंच तत्रइतिपठे पिनदोषइतिभावः। स्वसमानाधिकरणेति। अत्र सामाना
धिकरण्यं दैशिकं ग्राह्यं। तेनयावद्द्रव्यं प्रथमनवस्थितमित्यर्थः। यावद्द्रव्य प्रथमवस्थानेनेति। संज्ञनइआत्तरेणवसमितराज्ञ
नुसारनेइतिशेषः पढ्ढायव्रीड्याणाम भवएवनत्र ननुनाशइतिभावः। प्रातिपदिकाद्धिताइति। अस्येन स्वार्थिकाइति
पक्षंपेति। अनंगत्वाद्गाधकेत्वमित्यपिबोध्यं। ल्कीत्वनिरपेक्षत्वेनाप्योतेणलोपप्रतिपदे। तिा अन्नतोगोत्यपिबोध्यं। इ
तएवन्नायकोदसंतत्वाच्चिका नाश्नपथ्याविति निवृत्तमिति भाष्यानुसारी मार्गः। नचैवंस्यादिरवोचमित्यंतंनु रश्मिमाधनोधे
नेतिदिक्। ह्रस्वत्वे चेति। हो र्घस्येतिशेषः। लुक्यपिश्रवणार्थमिति। इदमित्वप्रकरणात्त्वकेयरानुरोधेन। वेकुमुविनामिति
। मात्रालाघवमात्रयपीलोचनेइतिशेषः। ति इ‌श्वेत्यस्यमेइकानुवृत्तिकस्यनेतमाह्पः। प्राक्कोनोनित्या इतिमच्च वत्सा एम०
धुत्वायेषामग्रहणायथा। त्योनो श्रयणाच मोरवं यथालो श्चेनेत रानवकुमुचितमेतेनगोष्ठात्वेति। तिसत्रो नेरोत्ता ३२

स्यपेनेनावाधार्थमिवे वंयाठः। स्यादिति। स्यपो अवास्इत्युक्त मित्यपास्तं। भापिकंचेति। अवस्थितविभाषाम्। लकत्वादि
तिभावः। व्याचष्टतइति। पदितुसमासपदेसंज्ञापरंनद्धा निर्देशादेव शमित्यन्ये। एकार्थनेति। बनावेकत्वसंख्यावि शि
ष्टस्यैवार्थस्यबोधकाइत्यर्थः। नेकार्थाइति। एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्यबोधकानेत्यर्थः। किंत्वभेदैकत्वसंख्या। मि
ति। भेदस्रावेनत्वस्य हवरिनेद्वित्वादिरव्कत्वेचनेयात्इत्यर्थः। एतद्धान्त्र भपेचितं। एवंचवचनि जन्मबोधेस
वैयासंख्याप्रिति। भेदस्रावेनतत्त्व हर्चात। तद्वि यात्रभानेपिपश्चान्मनसा मह्वइत्यादावेकत्वविशिष्टस्यैवमा
नेशस्वरूपस्वभावादितितत्रैव शासइतिभावः। पटत्वावृतानुघटमितिवत् घटोपटो दृष्टत्यादिबोधोद्वुर्वीधाडुर्वी
इतितासंर्ययात्पादित्वेनिमयमद्दितीयपंमचकाजपादित्यवज्जनस्न्रपः। इतरेवामनद्दजनव्जपइत्यमियुक्ताः। जाति
शब्देभ्योपीति। तेभ्योपिक्वौ पश्चान्मनसे केत्वविशिष्टस्यैवबोधइतिभावः। अतएवयत्स्रः स्वरशाइतिनिसामयो
गः। नस्यचेति। एवंभ्रनानोब्राह्मणानोमहस्यापिपरिघत्वनविधानइतिजयर्थीरितिभावः। वीसावात्सेवेति। ए
वमेवपुस्ते तेवामस्तान्पुनद्वत्वसंपतियापत्वात्। तद्धचोऽवमिति। घजपेक्षपान्प्सनमिसर्यदइति तद्धाख्यानात्। द्वा

वोवसंभावीति। ननु जातोऽस्य तनोतेतिनर्थः। उभयार्थत्वात् समासंतस्य निर्मलत्वकथान्न्यपदपद्यकोरोऽतोऽस्य सामसिद्धिस्यादित्तोपे
ससम्बद्धात्सोपैका वस्वात्त इति बोध्यं वर्जितो इति। एतेन बीजेन समहत्सु वः कर्षणो बीजानाम यिकर्षणो इत्यासिद्धिः कर्ष
कस्येत्यपास्तं। अर्थइतीति। व जोऽसमयश्चानुस्मृतवाप्नेभ्यस्यादिः। कर्त्तेव्येर्थ कालमधिकेना साम यिकर्षणो
पयतीत्यर्थ इति भावः। समयो नियमः इति निषिध्यस्य यापनाया मित्यर्थः। कर्त्तव्यस्यावसरप्राप्तिः। समयः अ
एवनियमः इत्यस्य व मित्यापयित्यादि। निवर्जपि पत्ता दित्यर्थः। हेतुमतीति चि। पुनरुक्तं ज्ञेयं व्याख्यायाः स्वार्थः। ॥
इतितद्धितप्रक्रिया॥ ॥४०॥ इत्येवमादी नाम्नि। तिम्राकोस्सत्वादित्यनेनान्वयः। स्वार्थे ति। देइतोसादिः। ननु
वाक्यश्चात्वो द्वित्ववारणाय वाक्यत्वे नपदस्येत्यपकर्षणेनैव सिद्धे सर्वस्येतित्यर्थमनश्चाहामर्वस्येति। ननु
कस्मिंश्चितिपय विविनिगमनो विरहेऽतो काजद्विवचनन्यायेन सर्वानियवद्वित्वमि इतयाप्यस्य द्वित्वस्यका
नेद्विवचनस्यलाभार्थपुनरुक्तोऽतो अन्यथा द्वित्ववाहिन पयोगस्यस्यात् इतिबोध्यं। नदाहात्म वैस्येति राम०
ति। स्थानषष्ठीति। नेव शब्दरूपेस्त्वास्यास्थानेतलमयरिभाषयाषष्ठानिसमानाकार्यरूपेएवेति बो

ध्यं कर्मणि षष्ठीति। एवं च स्थानषष्ठीलाभावे न तस्य स्थानित्वाप्रसक्तेरेवेति बोध्यं। सर्वस्य द्वित्वमित्यादी
नीतियाठः। प्रसक्तमिति नेति। अन्यायतान्तेत्यर्थः। द्विवचनमनुपपन्नं स्यादिति। द्वि इति सुजन्तमेवाच्यते
ति। स्थानेः द्विरवजञ्चादेशोऽभवनीतितर्थः। क्षिप्रदेइतिबोध्यरीत्या स्थानिसहस्रोऽमवेतिनतो घः प्रसक्तंप
रस्मजंति। तेनात्रेपइसाहीयवीप्सादिति द्विः। एकाजद्विर्वचनन्यायस्तु न विषयः समुदायपदत्वेनावय
वानामननुपहान प्रत्येकमविहितत्वबुद्धित्वेन तत्संहतेभ्यान वानेकपदानत्वस्यापिसत्वेन कथमा
म्रेचसि पचसि इत्यवहन्नेत्यादाने कोतरतरति वाच्यादि। शिष्टत्वापिवक्ष्यमाणतरीयदत्वेनेकानरेम वनीति
विधिसाध्यार्थत्वेनादेशा मारद्धिः पठ्यते इति। द्विप्रयुक्तपनेइत्यर्थः। लक्ष्यमेदाद्वित्वासर्वेषु वचनत्वेपिलक्ष्य
लक्षणस्येति न्यायस्याविषयः। पन्तुपयमस्तिपय। प्रकृतिभव्येप्रवेशेनतद्ग्रहणोनग्रहताहासमुदायस्य
त्वमितितन्नेः। एकेकस्पैव प्रकृतिमारिप्रयासाधिकरणत्वेनतत्समुदायमध्यपतितस्य तद्ग्रहणेनग्रह
णायोगात्। तसं ज्ञोस्तेऽस्य न्यायस्य नेदमस्मार को रितिनायकत्वोऽस्मा शास्त्रापमध्यपातविषयत्वोद्धः

वैनन्युनमित्यादिसूत्रस्थभाष्ये मिक् द्वित्वादमाशियदिकत्वादिषु कौलनकुनस्त्वपाठे नलाक्तिंड निरायनेनमिद्ध
मिति भावः। तेनेति। अवयवस्यवद्गलेनेत्यर्थः। पुनः पुनः पुनजायमानायुतातीत्यादेयत्स्वेपवत्व विशिष्टस्य
त्वेनाप्रगृह्णसिद्धिरिति तस्य स्त्वेन वाक्यग्रहादितिभावः। आदिनायोनः पुनिक इत्यत्र समुच्चयस्यस्यैव नता
दुगमिदं। संगृह्य इत्यभिमानः। भाष्यस्वरसइति। समुच्चयेवा क्रयरिसमासेतु त्वापरत्वमिति हित्वात्रा
भात्वेतिनयायिपस्त्वमित्येवमित्यर्थः। विसनायामिति। पोनः पुण्येडस्यर्थः। वाच्येनेति। भृशार्थे इति
वक्ष्ये क्रियासमभिहारग्रहणं तु नस्यकर्मैवज्ञायकमितिभावः। परिग्रहीतत्साधनेनेति। तिङ्
तवाच्येत्यर्थः। तिङन्तस्य कृत्ये कर्थबोधकत्वे तत्पनीतस्यैव वाच्येत्वबहिर्भूताभीक्ष्ण्यादिकोऽसंभ
वादितिभावः। नानाकारकेति। आभीक्ष्ण्याद्ये स्यानरेकान्तरमितिपदं तेसाधनसंबंधात्मग
पिधातोर्निसतासंबंधः स्त्वेनादितिभावः। अत्र बाधारिदिविषये वाक्यद्वित्ववाल्लोयमयक कृत्राब्रस्यक
इत्यपिबोध्यं वार्त्तिकेति। भाग्यतिकसेतिवक्ष्य इति हि जह्व्वनं विशिष्टरेवः उपमागविशिष्यादे राम०

व आभीक्ष्ण्यपक्रियाविशेषधर्मत्ववत्जयोरपिक्रियाविशेषविषयत्वादितिभावः। समुदायस्यस्येति। पव
तिप्रयवतीत्समोजस्याय तिङन्तत्वादित्यर्थः। न प्रतिशिजिनचमंरूपम्निर्न कस्येव पठस्यद्विःमयोगे अर्थभेदा
भावेनयस्त्वापत्तो आवघ्योपद्य द्वास्त्रियिस्त्रेत्यत्रेकातरत्वास्यादिविचार्यो। अत्र नमिधानात्व्यमितं वेदंभा
व्यो। ननुतावता हिङन्तत्वस्मुदायस्य तिङः। तिङ इति विधानायन्तिः। अनुदात्तत्वेत्स्याधिकारात्यामि
नियोगशिष्टत्वेनोत्तरगत्वेपि तात्त्वंनतस्येतिशिवत्वात्त्ववत्यायन्निःनद्योपतिः। स्थानेद्विर्वानप्रसे
दुर्लभत्वादितिचेन्न तस्य हे पुनस्तावयवमेदस्य समुदायस्यैवावारशेत समुदाये तिङन्तत्वस्य सुलभत्वेने
धायत्वेतितएवाह्वचेपह। वक्ष्यति त्विति। पोनः पुन्यमित्यादि। अत्र हि पुनः नन्पुनर्भवतीतिवन्मानानुनः
पुनःशब्दाद्भावेभवे च प्रत्ययः। अन्तरंगत्वादिति। लुकस्त्वादेसपिबोध्यः। एवं च यत्र मेधानेपर्वभागव्य
दमितिनियमार्थं नत्समासग्रहणोना। प्रातिपदिकत्वात्सतमानुत्पत्तायभिन्नतत्रयस्त्रशब्दस्यार्थवृत्स
त्वमितिभाष्यसंमतं पक्षेपिदोषयावेऽआघस्यात्व्य विवत्वात्बोधाद निल्कदा वितादिकस्य स्थाने द्विर्वचने तुल्या

निवर्त्यत्वात्प्रातिपदिकत्वं न ङ्यन्तं तु ज्ञाप्येति ज्ञापके न प्रत्ययलक्षणतो नाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात्स्त्री निमित्तः प्रा
तिपदिकत्वे आदेशेऽतिदेशो न तत्सोऽलम्भान। कालबोधकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तसमस्यमानगावयवभेदसमु
दायत्वादेशत्वादुक्तरीत्यासुलभं। अत एव कस्कादिषु कौतस्कुतपाठश्चारितार्थः। एकदेशाभावेऽइति। तद्भावबादि
नोमतेऽस्त वः। वस्तुतस्तु मतमतान्तरमिति प्रागुक्तमित्याबाधवशेषो बोध्यो। अन्यत्र विस्तरऽति। अप्रंभावः। पय
पिकौतस्कुतपाठेन कुताद्यमिकद्धित्वात्प्रातिपदिकत्वेपि तद्धितोत्पत्तिरित्यपि बोध्यं। तथापिस्थानेद्धिर्वचन
तायामेव ज्ञापकज्ञापकत्वमुचितमिति। इति यावदिति। तस्यां योगस्तोऽपमिति भावः। प्रयोगस्य धर्मेऽति। अभिधेयध
र्मत्वे द्वियोऽजितवी स्यादित्यर्थः। नाभिवस्यानगात बस्ताहीनो न तन्मुख्यशास्त्रस्यात्यविषयत्वस्यादिति भावः। व्याप्तिरे
ति। नन्वदित्याह्येतिभावः। आधिकारिकमिति। बुद्धिकृत एकत्वे संख्यायुक्तगतावस्त्वविषयमित्यर्थः। एकत्वं संख्या
युक्ते सुन्दरो तमिप्रायेणाप्रयोगेनद्धित्वं। एकशेषविषये च तोत तेवाक्ये प्रागुक्तऽर्थभावे युगपत्स्वपरप्रतीयते
तत्र बुद्धिकृतं तस्य फलमाह। सर्वेऽइत्यादिना। एवं च सर्वेषु स्वसेवनाभावेपि न क्षतिः। प्रत्येकसंख्यायुक्ते स्यफले

राम•
३५

इत्यपि तु माह। एकशेषेत्विति। अत एव बुद्धिविषयाणां बहूनां मध्ये कतिपयानामेव व्यस्तानां शोभनत्वप्रतिपाद
न द्वित्वं यथा। स्मिन्वने पंचषाः शोभना इति एवं कस्मै दिदेकः। कस्मै द्वौ कस्मै चित्र पद इत्यर्थप्रतिपादने ब्राह्मणा
याद्वा इत्येव प्रयोगो न द्वित्वं। पदार्थत्वेकैको दत्त इति विवक्षा नदाद्वित्वं। तत्र इत्याह हरदत्तस्तोदोत्तम्यः पुरुष इति
त्वनार्थबोधिति। एवं च तत्यो विरोधाभाव इति शेषः। समीत्वरीदिति। अत्र स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वं प्रत्य
लक्षणतो नाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तेः पोषेत्याहे एकादेशस्य पूर्वान्ततया स्थानिवत्त्वेन वर्णद्वित्वेन सुलभमिति
एकैकमित्यादौ समासत्वातिदेशेन प्रातिपदिकत्वस्य सत्वात्तत्तापि बोध्यं इति दिक्। तिङ्कशे चेतुन गृहीतेकत्वादीनां
मानं प्रातिपदिकानामेव तत्त्वमत्र तेन तत्रस्यान्नि विप्रतिपियाद्विधायामनेकशा वस्तुयोगप्राप्तेये न ना प्रातिन्या
पेनेदं शास्त्रे घ्यापकादेशबोधनद्वारानेकप्रयोगा साधुत्वबोधकं तदुक्तं भाष्ये निवर्तकत्वादिति अनुवादसमर्थ
कमिति। इदंसस्वबीप्सायामेव प्रवर्तते बीप्सायग्रहणमस्तु वर्षं बीप्सायां द्वित्वं बहुव्रीहिवद्भावश्चेति भाष्ये तेनः एवं च तेन
द्वित्वस्यसिद्धत्वात्पुनस्तेन विधानस्य फलं गृहं चेति भावः। हरदत्तारीत्यादि त्यादिनाके पट संज्ञायान्तिम्यभिप्रयोजनेत्यर्थः।

५६

अत एव तन्मपानोऽन्यमिति भावः। तत्कट्वादौ वृद्धी हिश्लिष्टत्वेन सुपां भावः। अन्यथास्यादेवं वृद्धिवृद्ध्यादौ विवक्षितिर्हित
स्यैव साधुत्वं स्यात् न च पुनः सुपः लक्षणलक्षणस्येति मायातः अनेन चप्रातिपदिकत्वाभिदं। एतेन वसुल्लोपतद्धुत
मीत्यादि इति अनेन सुपः। एवं यागनिर्देशात् कार्यातिदेशोऽलक्षणाभेदात् सुनः। सु विति वाच्यं न च तत्पाणितत्वात्तत्प्रा
तिपदिकत्वं द्वित्वेऽन्तेऽपि समत्वात्। एतन्निवृत्यावेन तत्स्यापि प्रत्ययान्तत्वात् लक्षणे केवलैकदेशविकृतस्यापेनत्वोऽन्यदेतुव
द्वी हिवत्यावोऽप्रत्ययान्तत्वेऽपि तत्रस्वत्वमात्रेण तत्र भाव्यप्रमाणत्वात् प्रातिपदिकत्वं तर्हि प्रवृत्तेऽपि तुल्यस्य वचेदेवा
भाष्येसु वत्तोयथं व्यावाविसत्रतन्निमित्तं प्रातिपदिकत्वं लक्ष्यते। अन्यथा सुबुतानिरपि वन्त्यामास्यात्। एतु
एकदेशत्वं तो राजत्वं तत्फलेमत्वाबुराजः एवं परोन्नयतयोरभावात् सवत्तिव्याप्तावेरिति तन्नाथापदे शिवन्या
वेन एवं पदत्वमस्त्वात्इति तात्पर्यं बाध्यतइति। इदं चवकेयराघनुरोधेन यदित्युतन्तको द्विगन्यायोयेन नाप्राप्तियुक्त
पएव समर्थं चेदं तद्धितेष्वामितिसूत्रे भाष्ये त्र्यवोरहाभ्यो मिसवाकोऽपरोऽफलस्यानविवेचसनेनावरूपकार्यं प्रासमि
मित्ततत्त्वंवाज्ञातमेव ज्ञाप्यते इति विधेयमेवेति नत्वा। लिन्यायविषयप्रवृत्ते तेनु निमित्तत्वं तस्यनावश्यंप्राप्तमि राम० ५६

तिनायं तत्सविषयइत्यचनेतत्रहारात्रेः। वक्ती तत्तो त्रविभाषापदमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणेन नांतरीपकाद्द
श्विनलोपो वारणीयः। नच्छा त्वं मपरितितु प्रयंचार्थमेवेति दिक्। ४। ४। पथिपंथाइति पाठः। ६। ०। ति। दिगर्थे त्वनने
नसुप्तामितित्वेऽपि नात्र व नं समासइत्यत्तः। समासग्रहणापकर्षणेन समुदायसमासएवात्सवन्नेः। तत्र समासमह
णापकत्वं मासमर्थ्यादेवसमासांतो राजत्वमपिनावुद्बीहोप्रवृत्तेत्यादेरपि समासस्यैतत्समुदायसमासएव प्र
वृत्तिः। आम्रेडितत्वरते तयोर्विशेषाभावेन नतरानिर्देशाभावाद्वेः अत्रकार्यातिदेशोऽपि अतिदिश्यमानकार्यार्था
मुत्यत्रिदेश एव देशइतिमिद्वानामेडितानुदात्तत्वं सर्वविवादबाधकं। नजसम्मामितितुइतरस्वादेवात्याध्ययपवा
दः। स्यादिति बोध्यं कोयधाद्विषयोतिानिषेधविषयेऽद्यर्थः। तेन प्रियासदृशोऽस्य चप्रियाप्रियेत्यादिति द्विः। भेदरू
पेचेंइति। भेदसादृश्ययोरुभयोरपिजातीयप्रत्ययो विधानादिति भावः। परेणोतिजातीयरः। स्वार्थिकत्वेन गुणवचनजातीय
तेमाव कारात्वं द्वित्वस्यतिभावः। नच जातीयरा सादृश्यपस्येकत्वेतन्नदंते द्वित्वस्याप्रवृत्तेः। कथमस्य भावकाशता भेदेऽपि
तस्य विधानेन लोपेवासहायेनसादृश्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् भेदार्थं जातीयो नेतनः सादृश्यविशेषायो चारितार्थ्यंमिति

३७

तात्पर्यं। अन्यथा नवका शब्देनेति बोध्यं। आकडिति। भाष्यमित्यर्थः। पुंवद्भावइति। यथा अयं वत्वं भवति तं यथा तत्सुपल्लुत्स्यादि
ति भावः। द्वित्वाद्योगादिति। गुणवका शब्देनेति बोध्यं। श्री। एवं वप्रदीर्घत्वं द्वे विभक्तिस्वतोस्यादिति भावः। अनिरसेति
नादृशावचनानुपलंभादिति भावः। अवर्ण्णस्यानुतद्विशेषषु लुकप्राप्तेरिति। मास्येत्रद्वित्वमिति भावः। कथं चिद्यावि
यमिति। एकैकमेदयदमति अयल क्षकं काम लानिकमनीतिवदिति यदे वीप्साभावादिति। एकस्मै कमेव मलं इतरेषो
तपरिसेनिवेतत्वलक्ष्यमेदेन द्वित्वप्रवत्तिरेव। न्याये ह्यगोगोमलव्यपदेशः। नचैकरूपभागानो न्यायेषौ त्वेकिंतु यथा
मलमुपचीयते द्वोत्वमिति तद्भावइति भावः। सामासवन्द्रावस्येवेति। तत्रलक्ष्यभेदेन द्वित्वप्रवत्तिरेव द्वित्वप्रवत्तिरेव। चिदप
वत्तिरेव। अतएवभाष्योन्यत्राप्यस्यसमासवद्भावरहितमेवोदाहरणमित्यराप्यस्यनत्वहितमेवदर्त्तवचुनांतरमिति
– – – रीनामितिशेषः। एकशेषप्रतिबंधेनिएकार्थीभावपक्षे तीपाभावादुभयत्रापिवत्तिसामावइतित्वं। एतेनपोप्र
पइत्यत्रनद्वित्वंकिंतुह्वावेववपनद्वंद्वोमि – – – भेन्त्रत्वसेगौवबुद्धित्वकोतानोयपरामर्शकाविति सर्वालांनत्र
सुबलप्रतीतिरित्यास्तं। प्रेक्षणाविषयपद्यार्थव्यापकत्वस्यनम्रमुखीत्वप्रयत्नयेनत्यात्प्राप्तमेदुवीलोद्धईदृशोवि राम०
३७

३८

विषयेद्विर्वचनसाधुत्वापाणवत्यात्वेणावोधनामन्येतमेति। यत्पद्वित्वेनवीप्सितार्थेप्रस्थित्वेकेनापित्यत्वात्प्रतीतिसत्वेभा
व्यप्रयोगात्तरमसादिति। द्विर्वचनस्यवत्तित्वाभावाएवं वपदेएवतस्यवत्तिमध्येरामस्यबीजं। पारस्पर्याव्यावनादिति। तनीयादिषुवि
शेषइत्यस्य। न्यत्रविशेषाभावइतिलभ्यते। ततीयादिषु त्वित्यस्याभावे सर्वत्रैवतत्वाभेतस्यविशेषत्वमागइतिभावः।
त्रस्यपत्वादिति। पुंवद्भूयमितिहितेनोक्तमितिभावः। आजस्येवेति। अत्रकेचित्सिादिनामद्भुक्तयामलस्व
रीतेतिभावः। इतिप्रमुर्मविलस्त्रमस्तत्वतशाव्दरत्नेमहंगेवामिव्जराप्रेद्वशोवरमेजपयोमद्वइए वाः॥ ॥इ
तिश्रीमहोपाध्यायदीक्षितवंशरोजियोत्रदीक्षितहरिविरचितेप्रौढमनोरमाव्याख्यानेलघुशब्दरत्नेसुवंतंसमाप्तिम
गात॥ ८॥ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽऽऽ
ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽ।ऽऽऽ।।।।।।।।। ऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ
राम राम०
३८